БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

МАГАДЫЛАЛ-ДЫР

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының культура киллдизи рынок үезиниң негелдезин ёзугаар 1992 чылдан бээр дузалал ажыл-агыйын тургузуп эгелээн.

Оларга үлүг дузаны «Искра» коллективтиг бүдүрүлге (директору Сергей Кара-Сал) көргүскен. Ажыл-агый 30 гектар шөлдү ангылап берген.

Культура ажылдакчылары аңаа картофель, ногаа аймаан тараан болгаш чайгаар үнгеи сигенни кезип белеткээн. Амдыызында культура киллдизинде 10 хой, 8 өшкү бар. Бо дээрге орулга киирип алырының бир магадылалыдыр.

ЭКИ ЭГЕЛЭЭН

Бин-Хем кожуунда «Сесерлиг» совхозтуң малчыннары кышка баш удур белеткенген болгаш амгы үеде рынок негелдезинге чагыртып, кышты менди-чаагай эгелээн.

Ол малчыннарның бирээзи Күдерек Салчактың одарында 412 хой бар. Малчын өг-бүле 30 тонна сигенни белеткээш, кыштаанда чедирип алган. Олар чүрттелга бажыңын, хой хураган кажааларын чазынна сеттеп кылып алган. Өг-бүле малчын ажыл-ижин арында езугаар чорудуп турган. Амгы үеде малчынның хою кышты хүр ажарыңга бүгү аргалар бар.

Ынчалза-даа малчыннар рынок үезинде хүн бүрү каражага таваржып, орулга чок болуп артпышаан. Ажыл-агыйның бухгалтериязындан малчыннардан тыртып алыр үүлдер-ле хөй апарган. Ол ышкаш малчыннар чогуур үезинде акша-шалыңын албайн түрза-даа, малчын К. Д. Салчак болдуңу хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар.

(Бистиң корр.)

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ — УЧИЛИЩЕДЕ

Кызылдың уран чүүл училищезиниң залында Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидат, культураның хоочуну Матпа Сумбуевич Хомушку биле Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга кандидат Эрес-оол Хайынгырбаевич Ооржак училищениң сургуулдары болгаш башкылар коллективи-биле үжүрашкан.

Олар боттарының программаларын кысказы-биле таныштыргаш, кайызы-даа тыва черниң культуразы, уран чүүлү дээш бүгү күжүн салырың аазааннар.

Э. Х. Ооржак хөй чылдарда культурага, хоорайның комсомол комитединге ажылдап турган болгаш, Тывавыстың найысылалын хөгжүдүп, ногаанчыдарынга, культура төөгөрин ёзулуг улустуу болдуруп чедип алырын чугаалаан.

Дээди Хуралдың депутадынга кандидат М. С. Хомушку өртем, культура, уран чүүл хөгжүлде талазы-биле эң-не сөөлгү черде дээрзин айтыкаш, чоонуң иштики мөзүшпарын сайзырадырынга улуг ажылды чорударын аазаан.

КОМПОЗИТОРНУҢ КЕЖЭЭЗИ

Кызылдың уран чүүл училищезиниң концерт залынга Россияның Композиторлар эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бюрбю Мынмырович Саяның чогаадыкчы кежээзи болган.

Аңаа Тыва Республиканың Культура яамызының министриниң орлакчызы В. О. Наксал композиторга чоокта чаа бедик атты тывысканыбыле байыр чедиргеш, «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп дипломну хөрек демдээн база акша шаңналын тывыскан.

Кежээни композитор-ыраажының оркестрге бижээни «Танцы» деп ажылы-биле уран, чүүл училищезиниң национал хөгжүм оркестри (удуртукчузу Т. Балдан) ажыткан. Күрүнеин «Саян» ансамблиниң артистери С. Кара-оол, В. Чооду, артист С. Соржу авторнуң ырыларын, операдан үзүндүлерин бараалгаткан. Маңаа композитор В. Токаның удуртканы симфониктиг оркестрни демдетдевес арга чок.

Композитор Б. М. Саяның күүселдези-биле хомуска аялгалар, «Мөңге язын» база Тыва Республиканың гимни кылдыр конкурска киирип турганы «Хостуг Тыва» деп ырыларны чыылганнар сагыш-сеткилинден сонуургал, чоргаарал-биле хүлээп алган.

Светлана МОНГУШ.

ҮЕНИҢ АЯНЫ

«Чырыткылыг Чыраа-Бажы» дээр сөстү Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажы суурга баргаш кижи дыңнаар. Ол черниң улузу төрээн черин ынчаар хүндүлээр. Ол суурнуң кедээзинче үне бээрге, шынап-ла, Чыраа-Бажы чырыткылыг ногаан ныктарлыг, ында тараа тарыр аңгыстары чайынналын чыдар. Ол черниң ажыл-ишчилериниң арын-бажы баян чырыткыланчак кылдыр көстүр.

Ында ажылчын кооперацияның бир чем магазининге кире бээриивске, садыгжы Динара Куулар улуг өртектиг конфеталарны деңзилээн тур. Бир килдиң өртээ үш муң ажыг рубль. Ооң чанында дуржулгалыг садыгжы Монгуш Чечек база тур. Бараанларның өртээ бажын ажыр улгаткан.

— Бо суурнуң улузунуң шалыңы мынчага үнмээн. Ынчалгаш бо бараанларны дорааи алыры болдунмас-тыр. Өртээ база улут. Ам канчаар, мынчаар садыглап-ла турар бис — деп. Динараның үну базрыктар ажыр дыңналды.

А ол суурнуң чонунуң болгаш малчыннарының алыр шалыңы база харык чок. Ынчалзажок олар тургустуңуп келген бергелерни ажыл эртип түрүлер.

ЧУРУКТА: Чыраа-Бажының садыгжызы Динара Куулар.

Өскенчик ОНДАРНЕЛ тырттырган чурук.

ИДЕГЕП ТУРАР БИС

Барыын-Хемчик кожуунну совхозтарын эде организастап эгелээни-биле «Шекпээр» совхозтуң Суг-Кажаа сүт-бараан фермазы база бот-башкартынып, аңгы кооператив апарган. Ында ам 35 ажылчын бар, оларның чедизи — саанчы.

Рыноктуг экономиканың берге бо үезинде аргазын көрүп, тып турган боттарывыс хандыртынып амыдырап чурттаар дишкеш, элээн кызыл ажылдап эгелеливис. Саап алган сүдүвүстү Кызыл-Мажалыкта сүт заводунга дужаап, ол бүдүрүлге чери-биле чарып алган керээвисти күүседип, ажылдап тур бис. Ферманың саанчылары бо хүнверде 80 хире инекти саап, бызааларга болгаш хөй-ниитиниң чемненилге черинге бергениниң артыы сүттү ийн хонгаш-ла, сүт заводунга 360-380 литрни дужаан тур бис. Ниитизи-биле фермада бызаа, молдурга-биле катай 350 баш бода мал бар, сагбас инектерни фермадан аңгы кадарчыда кадарткан бис.

Кыштаглаашкынга белеткенгениивис үүгээр деп болур. Кажааларны чогуур үезинде септеп кылган бис. Фермада ам сенаж, сиген, чарба бар. Боттарывыс аңгы тараа тарааш, 40 тонна дүжүт алдывыс, ону чарбалап берип тур бис. Силос чок, ол арай берге болуп тур.

Фермада ажылчылардың амыдырал байдалы ам чүгээр эки, ай саныда шалың акшазын ап турар. Мында столовая, садыг ажылдап турар. Бо чылын маңаа эге школа ажыдар дээн, ол айтырыг саадап туруп бергеи. Школаның одалга системазы чедир кылдынмаан, парта, сандайлары чок. Өөренир ужурлуг 20 хире уруглар мынчага чедир орта өөренмейн туруп бергеи. Аңаа башкылаар улус база орта билдинмес. Ынчангаш бо айтырыгны кожуунуң өөредилге килдизи дарый шинтирлээриниң хемчеглерин алыр болза эки.

Бистерни дүүредип турар бир айтырыг — суг үеренээшкиник. Амгы үеде фермада чуртталга бажыңнары ийн аңгылаанган, ферманың ортузу-биле суг атын баанып чыдар хевээр. Чайгы үениң түңнели мындыг болган. Каражакогаралга-даа таварыштывыс. Ол дээш күрүне эвээш-даа болза акшаны берген. Биске ажылдап турган кожуунуң суг черинге ам бир миллион 800 муң рубль өрелиг бис. Ам-даа ол суг чайыктап, аргыжарынга бергедээшкиниң таварыштырын турар. Бо суг-нуң бажын боор, өскээр чаяр талазы-биле хемчегниң дөзевилелин тургузар, ол талазы-биле ажылды эгелээр ужурлуг. Смета мынчага тургустунмаан.

Бистиң дүүредип турар ажыл эгелевээн. Кожуунуң кодээ ажыл-агый эргелеп биске бо талазы-биле дарый дуза чедирерин дилээр-дир мен.

Кыраар-чаар материалдар чедишпеин-биле олар үүдүн сөөртүр ажыл база бергедеп турар.

Фермада 25 чылгы малывис база бар, келир чылын белерни саарын база аланнап турар бис. Оон аңгыла дээрбе, пекарня кылыр бодал база бар. Ам дарганнар чер кылып алдывыс. Кооператив чоорту хөгжүп, аңыдыраан чоруй баар боор бис дээрзиниге идеген турар бис.

Владимир МОНГУШ.

Боттары хандыртынар дээш

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 228 (15202) ◆ 1993 чылдың декабрь 2, четверг ◆ Солунга от сайлган шагы 18:30 ☆ Санар өртөө 90 рубль.

Көдээде амыдырал

Директор:

«ЧОН ШЫДАМЫК - ЛА - ДЫР»

Нина Ивановна Данзурунга эрткен чылын бо үеде ужурашкан мен. «Чодураа» совхозту удуртуру-биле ажыл-агыйны хүлээп ап турган үези чүве. Оон бээр таптыг-ла чыл эрткен. Ол хире хуусаа иштинде ажылдаптарга, ажыл-агыйда ниити байдал, кылып турар иштиң уг-шин биллинип, көстүп келир болгай. Ону мынчаар чугаалап олурарым таварылга эвес. Нина Ивановнаның алыс мергежили — башкы. Школага башкылап, директорлап чораан кижиге совхоз удуртуру, ылаңгыя амгы совхозтар өре-ширеге туттура берген, байдалдан үштүнүп чадажып турар нарын үеде ажыл-агый хүлээп ап деп чүве, шынап-ла, нарын. Шыдаар-ла кижи шыдаар. Ынчалзажок амыдыралдан шагдан бээр билир-ле болгай бис, башкыларга ажылдың кайы-даа участогун бүзүреп каарга, ажылдап, ону шуудадып алгаш чоруй баар чон-на болгай. А бо башкыга ооң чаа ажылынга Новосибирскиге Сибирьниң кадрлар белеткээр төвүнге өөренип, удуртукчу-администратор деп мергежилди немей чедип алганы база чугаажок салдарлыг болган, оон ыңай Чыргаланды школазын директорлап турган болгаш ажыл-агыйның алыс ниити байдалын чонуп эки билири идиглиг болганы чугаажок, кол-ла чүве чону болгай. Чугаавысты ол бодалдар-биле эгелээнивис-даа таварылга эвес.

— Белен, чиик дээр ажыл черле кайда боор, ылаңгыя хереэжен кижите амгы байдалдарда ажыл-агый удуртуру берге-дир, ынчалзажок өске талазында, чонунуң аразында чоруп, чангыс үүле-херекти бүдүрүп, оларның-биле ажылдаарга солун-дур. Кезек үеде удуртукчузу чок арткан ажыл-агыйны хүлээп алган турдум. Оон бээр чыл хире үе эрткенин бо-дур. Ам үүнү чугаалап болуруул? Школага ажылдап турган үемде кандыг-бир айтырыг дээш бо-ла совхоз контозазынга кээр, хуваа-суглаазынга-даа кирже каантар чүве болгай ынчангаш ниити байдал менээ элээн билдингир. Чоок турган. Чөпшээрежипкеним-даа ында. Оон ыңай кады ажылдаарым специалистер боттарының ажыл-хереэнин талазы-биле шырак улус, деткий бээр боор деп бо-лаан мен. Шынап-ла, ындыг болду, деткип, дузалаштылар. Специалистер шырак боорга, эки-дир, ону ынчангаш дидим-биле чугаалап олурарым бо.

Чаа үүлдер көдээ ажыл-агыйның амыдыралында быжыглып, ам-даа турумчуваан, хоойлу-дүрүм-биле бижыглаттынмаан ажыл-агыйжы харылзаалар кошкак шак мындыг байдалда ажылдап турар болгаш чазыт-даа кылдына бээр-дир. Сорулгавыс чаңгыс деп билиишкин-биле демнежип, сумележип ажылдап тур бис. № 1, 2 хойжу бригаларының бригадирлери Маргарита Чамыян, Барыңмаа Аралдың бот-башкартынып, кызымак ажылдап турлар. Агрономувус Александр Оюн бо чылын черле кызымак-ла ажылдады. Тараа культуразарыың багай эвес дүжүдүн алдывыс, шупту катай 1400 тонна болду. Сула бир га черден 24 центнер болган, артканнары, чижээ, арбай — 17, кызыл-тас — 14 центнер болган деп санаан тур бис.

Агрономнуң удуртулгазы, доорт киржилгези-биле часкы хову ажылдарына белеткеп эки болган, үрезиниң ыныарын көрбүшаан, чаштырылганын технологизиин ажок сагаан улус, ону чорударда, ооң мурнунда чылларда тарааның бажар үезин, өйүн база барымдаалаан болгаш тараавыс бо чылын өйүнде бышканы ол, чидириг чок ажаап алдывис-даа. Агрономнуң кызымак ажылы-биле кады бо чылың агаар-бойдус тараага база таарымчалыг болду.

— Тараа турда черле канчаалаа ажырбас дээр болгай.

— Ындыг харын, кол-ла чүве — хлеб болгай. Көдээде өөрге бүрүзүн 300-350 кг тараа-биле хандырар дугайында бистиң Президентивистиң айтыныкпыны бар болгай, ону күүселиптер бис. 90 тонна кызыл-тасты арбайны үлеп бээр бис. Дүжүт ажаалазының түңнели-биле механизаторларывыска шаңчал кылдыр ийи тонна тарааны бердивис. Тараа дугайын чугаалажы бергеи болганывыста, эки ажылдааны дээш механизаторларывыс Олег Оюн, Эдуард Оюн, Анатолий Чикей, Роман Бадарчы оларны маңаа алган, мактаар бодалдыг мен.

Амдыызында 50 тонна тараа эккеп дужаадывыс, 500 тоннаны дужаар деп көрген мындыг бис. Оон харын элээн акша киирип алза деп бодап турар бис. Ындыг бе дээрге тараавысты дужаан-даа каарывыска, ооң өртээнге ол улуста биске бээр акшазы база чок боор-дур. Бир машинаны дужааптарга, ол дораан санажып алыр чүве болза, аңгы херек, тараа өртээн манап турувуста, аңаа чедир акшаның үнези та канчап баар чүве, кывар-чаар үүл өртээ кандыгыл? Сентябрь эгезинде «Суклакта» дужаап каан эъдивис дээш база ам-даа санашпаан бис. Ол улус база өрелиг, бир черден бир чүве маваан боор, ужу-кыдыы биллинмес долгандыыг турупкан чүве-дир ийин. Шупту харыгзаалыг, тудуп де. Кызылдың эът комбинады база ындыг боор-дур. Бүдүрүп алган продукцияны чогумчалыг садып саарыптар дээрге ындыг боор-дур. Кайы-даа тала бо байдалдан үнмээн шаанда, эки чүве болдунар-даа, деп бе? Шаптыкпыт бир айтырыг ол. Совхозтарда нарын, айтырыг ол. Аңаа олурар эвес, банкыдан база-ла үзүл алыр сеп. А ол чээлиниң хуузу талгыр. Өрелиг кижи өөлелевес дээрге дет. эвээш-биле кирген акшазы тыртын ап-маан. Бис база чамдык өске совхозтар ышкаш күрүнеге өрелиг бис, өөрвис улуг. Байдалдан канчап үнерил деп айтырыг тургустунуп келир.

— Ажыл-агый удуртукчуларын бөгүнде бир дески дувуруп турар айтырыг ол болганда, аңаа хамаарыштыр силерниң хууда бодалынар чүл, Нина Ивановна?

— Берге чүве-дир ийин харын, үүү деп бодурул? Сагыын аарыксаачыг айтырыг-ла болгай ол. Көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээн үлетпүрүүн электри энергиязы, бензин дээш чижектиг үүлдери-биле денге өстүрген болза эки. Оон башка кандыг-дыр, өртектерниң улгадын турары ат болган чүве-дир. Бут кырынга туруп кээр дээр болза, дужаан турар продукциявыстың өртээн үлгаттырар. Бистиң байдалывысты өөренип көргеш, кезек үеде чиигелделиг чээлиден берзе. Чүгле мээң эвес, өске-даа ажыл-агыйларының удуртукчуларының күзели ындыг боор. Совхоз ажылчыныры ийи ай чедир шалың төөврини албайн баар-дыр, дыка-ла берге. Кижилериниң күш-ажылын чурум ёзугаар төлеп бербеске, бо кижите кончуг-ла эпчок боор чүве-дир, чамдык-чамдыкта аалдар кезиринден пат чаланыр аңаар. Четпес ажылывыс-тыр ийин, ону бодумга хамаарыштырып ыңаар билип чоруур мен.

Чоп шыдамык-тыр, «Чөгелик пат-ла төөгөни ол ирги ооң ажыктыын бодааш салдыртып алган болбайн канчаар, ооң чүгле бараанын көөр дээн эвес аан. Бистиң телефонувус шуут хай болду-ла. Өске хоорайларда, районнарда урут-дарыывыс, дөргүл-төөлдериивис бясче долгаш, канчап-даа чадашкан болур-дур. Бистиннче кирбес сыр өскээр улаттынган туруп бээр. Иркутскиде өөрелиг турар уруувус Ира бажыңывысче телефонаан чадашкан, өске таныш-көрүш эш-өөрүнче чагыг кылып алган чугаалажыр. Ооң соонда ол уруглар биске, пенсионер кыргыннарга, уруувустуң түүү сөглеттеелин чугаалап, чедип кээп турарлар.

Телефон харылзажылгазы шак мынчаар баксыраарга, дыка-ла берге, сагыска ангыг чүве-дир. Өөм эвээ-биле кады кайыыс-даа ийнги болуктүн нималиди улус болгай бис. Чаргы-чаа кылып, ол-бо албан черлериче баар дээрге шак-че, кадыктыг херек. Бис ышкан кадны кошкак улуска ыңай-бээр кылаштаарны безин дыка ыңаанчыг. Оонда-ла бис ышкан кырган улустуң телефону орта тантыг ажылдап турар чүве болза көрем.

Чамдыкта почта саалыгларынга калгын чорааш кире бээрге, чагаа ханы, марка чок боорун база эскердим. Өртектери база аңгы-аңгы дивес силер бе, Чижээ, Ленин кулумчузунуң 12 дугаар бажыңының чурттаачыларынга

— Кижилер мал-маган тударр дээш чеже-даа кызын, чүткүп турза, мал чеми тып алырына, ооң өртек-үнезинге бергедежи берген, аарзынган турар чүве болгай. Мындыг таварылгада канчаарыл?

— Ооң аргазын көрүп турар бис. Совхозтан савааны чиик өртек-биле садып алыр арга бисте тургустунган, өске-даа чүүлдер-биле дузалаарын деткиринн бодап турар бис. Дүжүт ажаап адынган соонда, кывар-чаар чүүлдерге бергедежи берген, алыр кижилер бар болза, саваа эндерик, боттарыңар чүдүрүп эккеп алынар деп тур бис.

Совхоз ажылчыларының амыдыралы-биле холбашкан айтырыг чугаажыы берген болганывыста, ындыг чүүлдер бар. Хлеб — хоо айтырыг болгай, ынчангаш ону болуп-вустуң суурувуска бижыраар кылдыр пекарня ажыдарын бодап турар бис. Чонувусту чиик өрегиг хлеб-биле хандырарының бир аргазы ол. Ону ажыдып болур орта-сава, аңаа ажылдаар кижилериивис бар, чүгле печка херек. Ону чугула айтырыг кылыр кеоуа турар бис.

Эът комбинады бир продукциязын дүрген сайгарар болза эки-дир. Совхозларын эът дээр болза, оларда бир-дыр ийин бис безин бичии эъттиг бис. Аңа-ла херек боогай, эът комбинаты чаадык таварылгаарда продукциязын ноодээ суурааже таарыштыр чоруудун болбас деп? Ындыг бодаа-даа сагыска кирер-дир. Чүге дизе мал-маган-даа арезинда болза, кижиниң чурттаачыларынга туда саңын чиир эът база херек боор чүве-дир ийин.

— Кыштагдаанывыстың кайы хире эгелеливис?

— Ажылдың чугулазын барымдаалап көргеш, эрткен чылдан түңнел үндүрүп, мал чеминиң белеткеличе бо чылын улуг кичээнгейни угаанныдывыс. Эрткен чылын курдыыр тургустунмаанылдан чазын улуг хар дүшкеш, мал чеми дээш хөй чаргдан үндүрген бис. Специалистер ам белеткен алганывыс мал чемин чедер ужурлуг деп саанаан. Чүгээр ирги бис бе? Хар чок кара дөгет, суг айтыгы элээн нарыыдыгтыр. Кывар-чаар чүүлдер-биле хандыртынарыга бергедежи тур бис.

Чайгы үеде кыштаглаарда бустуна-ла бээр чүүлдерни оорлап аңаар, чаржыныг үүлгедигин черле канчаалаа эки чүве ыйнаан. Ону катап сеп-тээрин, тургузарын тудуг материалдары тывылбес, өртээ улгаткан үеде дыка берге-дир. Ам канчаар, байдаадан үнерин биле тудуг материалдары дээш чанывыста Шуурмактың ыныр белеткээр чери-биле тараа-биле орваажылга кыынар ужурга база таварыштывыс. Кагдыган эрги тулугларны-даа ажыглаадывыс, соңга ийлдери тывылбас боор-дур. Малчыннар хөөнүйлер боттарывыс-даа болза тыштынаал дээр-дир, орта акша-шалың албас үүрүкү ол берге.

Совхозка ниюрамы ажылдаларының чугаазын ам-дыраал ам негеп келген-дир. Дүк саанап, кирип адаан акшавыстан харын малчыннарга брезент саадып алдывыс.

Малчыннарның социал-байдалының айтарыы чугаа чүүл, ынчангаш кыштагдарын чырым кинерилиг талазы-биле оварның айтырыг ко-дурүп турары таварылга эвес. 1991 чылда шаанан он сеткодаанче электри чарыы кинер сывыындаргар шинчаалаан, Тес-Хемде электри күчүүр аңаа күш четпес дээш кошпайн барган. Бай-Хаакан О. Шыгаже база электри шугуму кожун эгелеп, ол база турун бергеш дээр-дир, ынчаваанок аңаа шеглеп турар улус-тур бис. «Чаргыны кажан кожар-силер?» деп малчыннарның айтыраан турары чоогуг. Малчын ноодаларга чырык дыка херек. Нина Байдалынас мындыг.

— Совхоз директорларын бирик шупту эр улус боор чүве болгай. Ам харын ажыл-агый удуртукчуларының арасында хөрээжек директорларның кеспе эгелээнинге чүгле байыр чедирер аңаар. Берге-дир бе, Нина Ивановна?

— Белеп ааны чок, деп үстүнде база чугаалаадым. Хөрээжек не-кижи — ажыл-талгу хуу амыдыралы дээш база сагыш саанар болгай. Эртешинге чедиг шакта бажыңдан үнгеш, ажылдап, ханаан доостуруп, ниитин чаныы кээр сеп. Үш уруглуг мен, ол уруу биле чеже класста, шупту — школачылар. Оларам база мен хире-шаа-биле дедиш турлар, боттарын башкартынар пат-ла чаячыга бергеннер. Ажылдың тудуп алган болгаанда, ажылдаар аңаар.

— Чедишкилериниң ниитилерин көрдүм.

— Чечиктиг!

Интервьюну Вера КУУЛАР алган.

Интервью

— Малчыннарыңдарның шалыңы үү хирел?

— 60-70 муң. Ам-даа өөр, төлевир хемчээлиниң талазы-биле чаа документилер чедип келген.

— Көдээге хууда мал-маганыңыг, далган-тараалыг, дузалал ажыл-агыйлыг болурунуң чугулазын кижилер ханы медереп билип эгелээн боор аа, Нина Ивановна. Оон ыңай көдээ суурга балды, хирээ үнү дыңналбас чүве болза, черле кайын боор.

— Ындыг харын, көдээде амыдырал онзагай, каталаттынмас талаалыг. Үениң, амыдыралдың кыаын келгенин чон биле берген. Ону бистиң совхозтуң ажылчыларынга хамаарыштыр чугаалаарга, мал-маганны суурда өг-бүлелер хөйу-биле тудуп эгелээн. Ол хамаанчок, огород тарып турарлар көвүдээн, черивис сайлаңчак-даа хөрүүнүг болза, ооң ажыын кызымаа-биле көре берген өг-бүлелер бар. Мал-маган оорун та канчалза эки чүве ыйнаан, улустуң чер алыспас кончуг-ла багай чүве-дир. Сүрүп алгаш баардыр, канчаарыл? Бажыңар девискээринде сараат сигенвер ийдеп-не көстүп келген. Көдээге ындыг болур ужурлуг чүве-дир ийин.

— Кижилер мал-маган тударр дээш чеже-даа кызын, чүткүп турза, мал чеми тып алырына, ооң өртек-үнезинге бергедежи берген, аарзынган турар чүве болгай. Мындыг таварылгада канчаарыл?

— Ооң аргазын көрүп турар бис. Совхозтан савааны чиик өртек-биле садып алыр арга бисте тургустунган, өске-даа чүүлдер-биле дузалаарын деткиринн бодап турар бис. Дүжүт ажаап адынган соонда, кывар-чаар чүүлдерге бергедежи берген, алыр кижилер бар болза, саваа эндерик, боттарыңар чүдүрүп эккеп алынар деп тур бис.

Совхоз ажылчыларының амыдыралы-биле холбашкан айтырыг чугаажыы берген болганывыста, ындыг чүүлдер бар. Хлеб — хоо айтырыг болгай, ынчангаш ону болуп-вустуң суурувуска бижыраар кылдыр пекарня ажыдарын бодап турар бис. Чонувусту чиик өрегиг хлеб-биле хандырарының бир аргазы ол. Ону ажыдып болур орта-сава, аңаа ажылдаар кижилериивис бар, чүгле печка херек. Ону чугула айтырыг кылыр кеоуа турар бис.

Эът комбинады бир продукциязын дүрген сайгарар болза эки-дир. Совхозларын эът дээр болза, оларда бир-дыр ийин бис безин бичии эъттиг бис. Аңа-ла херек боогай, эът комбинаты чаадык таварылгаарда продукциязын ноодээ суурааже таарыштыр чоруудун болбас деп? Ындыг бодаа-даа сагыска кирер-дир. Чүге дизе мал-маган-даа арезинде болза, кижиниң чурттаачыларынга туда саңын чиир эът база херек боор чүве-дир ийин.

— Кыштагдаанывыстың кайы хире эгелеливис?

— Ажылдың чугулазын барымдаалап көргеш, эрткен чылдан түңнел үндүрүп, мал чеминиң белеткеличе бо чылын улуг кичээнгейни угаанныдывыс. Эрткен чылын курдыыр тургустунмаанылдан чазын улуг хар дүшкеш, мал чеми дээш хөй чаргдан үндүрген бис. Специалистер ам белеткен алганывыс мал чемин чедер ужурлуг деп саанаан. Чүгээр ирги бис бе? Хар чок кара дөгет, суг айтыгы элээн нарыыдыгтыр. Кывар-чаар чүүлдер-биле хандыртынарыга бергедежи тур бис.

Чайгы үеде кыштаглаарда бустуна-ла бээр чүүлдерни оорлап аңаар, чаржыныг үүлгедигин черле канчаалаа эки чүве ыйнаан. Ону катап сеп-

А. И. Колумнаева чагаа хаптарын пенсия-биле ыңай эккеп берип-турду. Ол чагаа хаптарының өртээ миллиондар өртектерге бодаарга чиик болур чоруук.

Уруузус Саян-арнында өөрениг турар болганда-оле ыңаа-лектги почта дамчыштыр чедирериниң шаптараазынынын чүү дээр. Ыяап-ла будулаазынга таваржыр. Ооң уруунда уруузустуң өөрениг турар хоорайынче чоруур кижилерге берип каарга, чамдыктары мегелээн база турун бээр.

Харылзаа шугумунда ажылдаа турар харылзалгалыг даргалар чонуңу үнүнге дыңнаттыр болуп, харылзаачыларының ат-алдарын бедидип көрее черле кандыг чүвел?

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Куш-ажыктың хоочуну.

ОРТА АЖЫЛДАВАС-ТЫР

Та шаг-үениң бергеэзиннеге ылдап алган ындыг боор чүве, харылзаа шугумунуң ажылында четпестерниң чайлаттынмас туруп бээрин шуут-ла элдепсинин кайгаар-дыр мен. Маңаа баштай орта ажылдавас телефонувус дугайында каа сөс бижиксеним.

Ооң өртээ чыл төөчүзүнге чедир төлеп каарывыска-даа, сагын ышкан болбас боор чүве-дир ийин. Чогуур дугаарны алган долгаарга, мырыңай-ла кижиниң таныгзы сыр өске черлерге баргылаар. Ооң кадында бистиннче өске кижилер база үзүк-соксал чокка телефонаан туруп бээр.

Харылзажылгаларының ниитилиг чемзээ-болур телефонну шак мынчаар баксыраарга, ооң ажыктыын бодааш салдыртып алган болбайн канчаар, ооң чүгле бараанын көөр дээн эвес аан. Бистиң телефонувус шуут хай болду-ла. Өске хоорайларда, районнарда урут-дарыывыс, дөргүл-төөлдериивис бясче долгаш, канчап-даа чадашкан болур-дур. Бистиннче кирбес сыр өскээр улаттынган туруп бээр. Иркутскиде өөрелиг турар уруувус Ира бажыңывысче телефонаан чадашкан, өске таныш-көрүш эш-өөрүнче чагыг кылып алган чугаалажыр. Ооң соонда ол уруглар биске, пенсионер кыргыннарга, уруувустуң түүү сөглеттеелин чугаалап, чедип кээп турарлар.

Телефон харылзажылгазы шак мынчаар баксыраарга, дыка-ла берге, сагыска ангыг чүве-дир. Өөм эвээ-биле кады кайыыс-даа ийнги болуктүн нималиди улус болгай бис. Чаргы-чаа кылып, ол-бо албан черлериче баар дээрге шак-че, кадыктыг херек. Бис ышкан кадны кошкак улуска ыңай-бээр кылаштаарны безин дыка ыңаанчыг. Оонда-ла бис ышкан кырган улустуң телефону орта тантыг ажылдап турар чүве болза көрем.

Чамдыкта почта саалыгларынга калгын чорааш кире бээрге, чагаа ханы, марка чок боорун база эскердим. Өртектери база аңгы-аңгы дивес силер бе, Чижээ, Ленин кулумчузунуң 12 дугаар бажыңының чурттаачыларынга тээрин, тургузарын тудуг материалдары тывылбес, өртээ улгаткан үеде дыка берге-дир. Ам канчаар, байдаадан үнерин биле тудуг материалдары дээш чанывыста Шуурмактың ыныр белеткээр чери-биле тараа-биле орваажылга кыынар ужурга база таварыштывыс. Кагдыган эрги тулугларны-даа ажыглаадывыс, соңга ийлдери тывылбас боор-дур. Малчыннар хөөнүйлер боттарывыс-даа болза тыштынаал дээр-дир, орта акша-шалың албас үүрүкү ол берге.

Совхозка ниюрамы ажылдаларының чугаазын ам-дыраал ам негеп келген-дир. Дүк саанап, кирип адаан акшавыстан харын малчыннарга брезент саадып алдывыс.

Малчыннарның социал-байдалының айтарыы чугаа чүүл, ынчангаш кыштагдарын чырым кинерилиг талазы-биле оварның айтырыг ко-дурүп турары таварылга эвес. 1991 чылда шаанан он сеткодаанче электри чарыы кинер сывыындаргар шинчаалаан, Тес-Хемде электри күчүүр аңаа күш четпес дээш кошпайн барган. Бай-Хаакан О. Шыгаже база электри шугуму кожун эгелеп, ол база турун бергеш дээр-дир, ынчаваанок аңаа шеглеп турар улус-тур бис. «Чаргыны кажан кожар-силер?» деп малчыннарның айтыраан турары чоогуг. Малчын ноодаларга чырык дыка херек. Нина Байдалынас мындыг.

— Совхоз директорларын бирик шупту эр улус боор чүве болгай. Ам харын ажыл-агый удуртукчуларының арасында хөрээжек директорларның кеспе эгелээнинге чүгле байыр чедирер аңаар. Берге-дир бе, Нина Ивановна?

— Белеп ааны чок, деп үстүнде база чугаалаадым. Хөрээжек не-кижи — ажыл-талгу хуу амыдыралы дээш база сагыш саанар болгай. Эртешинге чедиг шакта бажыңдан үнгеш, ажылдап, ханаан доостуруп, ниитин чаныы кээр сеп. Үш уруглуг мен, ол уруу биле чеже класста, шупту — школачылар. Оларам база мен хире-шаа-биле дедиш турлар, боттарын башкартынар пат-ла чаячыга бергеннер. Ажылдың тудуп алган болгаанда, ажылдаар аңаар.

— Чедишкилериниң ниитилерин көрдүм.

— Чечиктиг!

Интервьюну Вера КУУЛАР алган.

● *Соңгулдаларга үнүкүштүр*

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге кандидат (Тываның № 28 соңгулда округу)

Владимир Бораевич КАРА-САЛ

В. Б. Кара-Сал 1938 чылда Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунунуң Кара-Хөлге төрүттүнген. 12 харлыында өчаазы чок апарганының соонда дөй уруг-дарыглыг аваазынга дузалажып, өзүп, доругуп келген. Тыва националдыг, дээди юридиктиг эртемниг.

В. Б. Кара-Сал школа доскан соонда «Сылдысчыган» солунга литературлуг ажылдакчы боон, болгунуң күш-ажылчы намдарын эгелээн, оон соонда «Тываның аныяктары» солунуну кылдыс өргеленчиниге ажылдаан. ВЛКСМ ТК-ның чанында комсомолдуң төп школаанга өөренген. Свердловскиниң юридиктиг институтунга 1960 чылда өөренип киргеш, ону 1964 чылда доосхан. Оон соонда район прокуратуразынга байысаакчылап, Тыва Республиканың прокурорунуң судтарга кеземче херектерин сайгарып көөрүүнүн хайгааралының талазы-биле дузалакчызынга ажылдаан. 1970 чылдың октябрьдан 1980 чылдың ноябрьга чедир Тыва АССР-ниң прокуроры, юстициянның III класстың чөвүлекчиси. 1980 чылдан бо хүннерге чедир Тыва Республиканың иштики херектер сайыды боон ажылдап турар, генерал-майор эрге-дужаалдыг, Чазак чөвүлелиниң кежигүнү. В. Б. Кара-Сал Тыва Республиканың Дээди Совединиң 4-6 чыыштарынга депутат кылдыр соңгудуп келген.

Интернационалчы коллективтерге хөй чылдарда удуртукчу харыысалгалыг ажылдарга ажылдап келгеш аңаа күрүне ажылдакчызының чүвени ылаптыг сайгарып көөрү, болгункунарының хөгжүлдезин баш удур билип алыры, оларга хамаарыштыр шиитпирлерин дарый тывары, бодунуң принципиалдыг туружуң камталаарынга быжыг тура-соруктуг болуру, кандыг-даа таварылгада шыдан чаа баспазы, кижилерни хүндүлеп, ынак болуру, оларга дуза чедирери дээш кеззеде кызыдарны ынакаш ындыг шынарларны хевирлеп тургускан. Кижилерге кичээнгейлиг болуру, оларны билип алырынга белеги, салыгган сорулганы чедип алыр дээш шудуруу чорук айтырыгларны кижилерниң эрге-ажыы дээш шиитпирлээринге Владимир Бораевич Кара-Салдың беленииң деннелин тодарадып, ол бүгүнү оон ылгалдыг үүлү кылдыр көргүзүп турар.

В. Б. Кара-Сал өг-бүлелиг, ийи уруглуг, чечек чогаалга сонуургалдыг.

В. Б. Кара-Сал хөй чылдарда үре-түнелдиг идепкейлиг ажылы дээш «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле, өскө-даа медальдар-биле шаңнаткан.

ДОПЧУ НАМДАРЫ

Мээң удуртулга болдурар ийиглым — хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары болгаш өзүлүг федерализмни чедип алыры!

1. Кем-херек үүлгедишкиннерниң улур демиселдиг хевирлерин болгаш аргаларын сайзырангайжыдыр

Бөгүн бис камгаар-даа аргажок нарын болгаш эргилдиг ve-чадада чүүлдер турар бис. Политиктиг туруш эвес байдал улаштылавышаан, экономикада нарын чорудуглар чорун, чонкун социал байдалы улам кудулап турар. Кижилерниң орулгалар талазы-биле ажыланыышкыны чорун, байлар болгаш ядылар тыптып келген.

Бо бүгү үүлдер республиканың криминогениг байдалга (кем-херек үүлгедишкиннериниң деннелинге) салдарны чедирип турары маргыш чок.

Экономиканың салдаргай байдалында, кайда-даа сагыла-чуруукчуң болгаш харыысалганың кудулаанының хөгелгинге өрге-хоойлуну тоон чөрбес, харын-даа хоойлуунуң негелдериниден ажыы-биле ыаза базар чорук, моральдыг туруштуң кудулаашкыны, төйинити идепкей чок чорук, кижилерниң мөзүү-шынар кижиндилгениниң барык чок байдалы илерет түрүп. Мээң болган турарым-биле, бисте турустуңун келген берге байдалдың кол чылдагаанары — ол. Мындыг байдалдарда кол чорулга болза, кижини камгаалары болур. Бистиң чуртувуста хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын ханыырары-биле холбашкан байдалдың кайы хире нарын байдалда апарганын хөй тайылбырлап чугаалаан ажыы чок боор. Кижиниң амы-тынынга айыылдың улгатканы боолесек-биле хандыртынып алган кем-херек үүлгедишкиннериниң көвүдээни-биле шуут дам берган.

Ынчангаш чугаа болза, ковут шалыкыын база шиитпирлит хемчеглер алырының дугайында боон турар. Ол үүл дээрге кем-херек үүлгедишкиннерге удур бүгү улустуң дайынын чарлаары, чуртаткы чонкун идепкейлиг кезээн ылгыы-биле чепсегээри, өлүрүкүлерге, күштекчилерге болгаш өскө-даа үүлгедишкиннерге удур истеп-сүрер, кезедир, хемчеглерни шынгыыдыры боон турар. Бо шилчилге ve-чадазында бүгү эргө-хоойлу камгалал организациялары болгаш хөй-ниитиниг калы коделишкиннери кажангызындан-даа артык күштелген турар ужурлуг, а удуртукчуларының ажыл-чорудулгазын үнелеп көөрүнүң үндезини болза, кижилер-биле ажыл болур ужурлуг.

Экономика талазы-биле кем-херек үүлгедишкиннериниң үндүг боон турары организастаттынган үүлгедиглер-биле, өзүн алыр-бээр чорук-биле демиселди күштелдирери эргежок чугуда болдурган.

Оны барымдаалап бисте организастаттынган кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселдиг эргелери тургустунган, оны дуржулгалыг кадыр-биле быжыглаан, материалдыг база техниктиг хандырылгазын өскижиткен. Мал оорлаар чорук-биле демиселдиг түскай кизи база тургускан. Ол дээрге чүгле ыг базымнар-ыр.

Чоокку үеде чаа хоойлуларны хүлээп алыры маңан турбайн, күштүг боон турар нормативтерниң шиитпирлиг болгаш принципиалдыг ёзу-биле ажылдары эргежок чугуда, чүгле дээрге оларны кым-даа солун кагбаан болгай.

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы мөлзериге көрүүген баштайгы капиталдың ажыт-хөрөнгилериниң, ачы-буян болгаш өскө-даа фондуларының ажыт-хөрөнгилериниң чарыгалыкка, чижыы-биле садыг-найыаа кылырынга, өртектерни каза өжегзер өстүрер чоруктарга, чижиин саңыглаашкынга, чиг ыт күрлавырларын хайы хамаанчокка чашкаанаарынга хынаалга-контрольду күштелдирери чугула деп санаар мен.

Оон ынай. Корум-чурум камгалалын хандырарынга, ыаңгыы хулээнаар чорук-биле демиселге эки турачы улусчу дружиналарның, корум-чурум камгалалының хөй-ниити пунктуларының, ол ышкаш хамаатыларның милициянга дуза көргүзериниң кандыг-даа чаа хевирлерин катап тургузары, деткиири биске эргежок чугула апарган. Мен бодаарымга, бо айтырыглар шиитпирлеттинген турар ужурлуг, мен ол дээш туржуп келген-даа, моон соңгаар-даа туржур мен.

3. Чөнүп-даа мурнунда — кижиниң эргелери

Россияның Конституциязының чаа төлевилелиниде эйне таарымчалыг, чедимчелиг үүлдер болза, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын айтып быжыглаары боон турар деп болгаар мен.

Россия Федерациязында кижиниң эргелери болгаш хосталгалары делегей эрге-лүрүмүнүң бүгү-ниитиниң хүлээп көргени принциптерине болгаш нормаларына дүүшүүр хүлээп көдүнүп база магадыларының турары биле-ле дүгаар быжыглаттынган. Айытыынган эргелер болгаш хосталгалар чүгле принциптер эвес, а төлевилелдиг 18 үүлүнде айыттынганын ёзугаар доот дээштит болгаш суд чүрүү-биле хандыртынып турар үүлдер болур, ол дугайын онзалап айтыры чугула.

Ынчалзажок Россияның бүгү девискээрлинге хамаары болгаш чаңгыс ай кылдыр докладын, национал республикаларның хамаатыларының эргелери кызагаттынып турар. Ындыг болганда, Тыва Республика **бодунуң бот-догуннаар эргелин чарлаан, болгаш хамаатыларлыг болур эргелин чок.** Россияның Конституциязының төлевилелиниде суверенитет республикалар боттарының шилип алганын ёзугаар **кандыг дылды көрүне дылды кылдыр тодарадырын** айытканы болза чугуур.

4. Эвээш хандырылгалыгларның социал камгалалы

Рыноктуг экономикаже шилчилге, оон берге талалары чүүн-даа мурнунда чурттаткы чонкуң эвээш хандырылгалыг кезээнге аар үүрге боон ялрээн. Оон-биле холбаштыр чурттап-амыдыраа болурунуң аланкы деңнелиниде эвээш хандырылгалыг хамаатыларның саны дыка көвүдээн. Ындыглар республиканың чурттаткы чонкуң 60 хүүзү боон турар. Олар дээрге колдуунда хөй үүрү-дарыглыг өг-бүлелер, өскүс үүрүлар, бот-нелер, студентилер, инвалидтер, пенсионерлер болгаш өскелер-даа.

Бо тургустунуң келген байдалдың чылдагаанарының аңгы-аңгы. **Ынчалзажок олардың кол-колу болза, өг-бүлеге хамаарыштыр ону күрүненик экономиказының хереглелдерин хандырарының үндезини кылыр он-он чылларда көрүп келген политиканың түңнелдери болур.**

Сөөлгү чылларда назы четпээн кем-херек үүлгедиктиг-лериниң саны дыка өскен, оларның кол кезии эвээш хандырылгалыг өг-бүлелериниң, бот-нелериниң үүрүлары, өскүстер боон турар. **Эвээш хандырылгалыг өг-бүлелериниң үүрүларының эртем-билиг чедип алырынга аргаларының кудулаары байлаллың улам нарыынаарынга, республиканың угаан-боллл кулаваларының кызыдырынга чедирер деп үүне бисти дүүредип турар.**

Бо чылын бисте ажыл-биле хандырылганын айтырыы шынгыызы-биле тургустунуп келген. Ажыы чокталыр чорук чүдүн артыкка хөрөөженнерге болгаш аныяктарга хамаарыштыр чидин-биле өлөрөп келген. Ынчаалга хөрөөженнер аразында ажыл чок чорук-туң өскүс үүрүлер, бот-нел

БОЛУУШКУННАР. ФАКТЫЛАР. МЕДЭЭЛЕР

АЖЫЛЫ ИДИГЛИГ

«Тиилелге» совхозтуң сүт-бараан фермазы кышка баш удур белеткенген. Мал чеми четчири-биле дүжүртүнген. Сүт саалдазы кышкы үеде арай кызырылган-даа болза, ферманың ажыл-ишчилери бүдүрген продукциязын школаларга, уруглар садтарынга доктаамал чедирип турар.

Сүт-бараан фермазы бүрүн механизэстаттынган. Инженер-техниктиг ажылдарны Василий Сат организэстыг чорудуп, артык кезектерни оон-моон тып ап келген. Ферманың кыдында кидис өгүү тиккен. Аңаа идиктер кылырың планнап турар. Ук коллектив рынок негелдези-биле ажылдап, орулга киирип алырын чугула сорулга кылдыр салган болгаш ажылы идиглиг чоруп эгелээн.

ТЫВА ДАЛГАН

«Тиилелге» совхозта Эзир-оол Ооржакка удурткан бөлүк кижилер тыва далганы бүдүрүп турар. Ол ажылды кылыры амыр эвес. Баштай арбайны хооргаш, согааштарга соктааш, деспилерге челбир.

Бо бүгү ажылдарны Эзир-оол Ооржактың тывызык, чогаадыкчы чорүүндан электрижиктеп. Ол кижилериң ажылжын чиңгедип турар.

Ук бичe бүдүрүлге чери хүнде 120 килограмм далганы кылыр. Далган садып алырыбиле Эрзиңден, Улаг-Уде хоорайдан чурттакчылар база ламалар, арга-дуржулгазын өөренип алыры-биле республиканың кожуунларындан база улус кээп тургулаар.

ТҮРК ДЫЛГА ҮНЕР

Турцияның «Ихлас» парлалга агентилелиниң Тываны, Хакасияны, Алтайны харылаар тускай корреспондентизи Игорь Бадра болган дээрзин билир бис.

Ол медээлер агентилели-биле дугурушканы ёзугаар 1995 чылда Тываның шыырак дээн беш чогаадчызының номнарын түрк дылга парлап үндүрер болган. Ол ышкаш Тываның төөгүзүнге хамаарышкан уран-чечен кинофильмни база 1995 чылда тырттырары көрдүнген. Оон сценарийин Игорь Бадра бижип, белеткей берген.

Ук фильмни кыргыс кинорежиссер Т. Океев турсузар. Чоокта чаа Турциядан И. Бадра Тываның телевидениезинге ажыглаары-биле чамдык ламчыдылгаларны база эккелген болуп турар.

КАМГАЛААР

Тывада төөгүнүң болгаш культураның бурунгу тураскаалдары хөй. Амгы үеде безин 733 тураскаал бар.

Ынчалза-даа оларны үнелеп билбес, камгалап, хумагалаар чоруктуң кошкаандан дыка хөй тураскаалдар ис чок читкен. Тывага турган ховар дээн 26 бурунгу хүрээ узуткаттынган. Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Кунгуртуг ынчаар турган бурунгу хоорай хевирлиг 14 шивээ-хоорай, ховар дээн тураскаалдар шуут читкен.

Тыва улустуң үнелиг тураскаалдары чамдык музей ажылдакчыларының оорлап турары таварымгалар безин бар. Ылаңгыя Минусинск хоорайның музейинде Тываның 17 тураскаалы бар болуп турар. Ынчангаш Тывага төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын катап тургузар, чаартып, эле кылыр, камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Сан-хөө ямызы 1994 чылда Культура, кино болгаш туризм ямызынга 15 миллион рубльди баштайгы чартык чылда бээр болган.

БУЯН-БАДЫРГЫ АТТЫГ

Чөөн-Хемчик кожуунну төвү Чадаана хоорайга турган эрги почта бажыңын культура килдизинин ажылдакчылары септеп-селээш Монгуш Буян-Бадыргы аттыг чурт-шинчилел музейин тургускан.

Оон директору Виктория Куулар болган. Музейниң ажылдакчылары Буян-Бадыргы дугайында материалларны, чуруктарны, экспонаттарны чыып чоруп турар.

Кожуун чагыргазының культура килдизи шыдыраының янзы-бүрү хевирлерни ойнаар «Ноян» деп шыдыраа клубун ажыдар дээш боттуг хемчегларни ап, ажылдап эгелей берген.

(Бо үстүнде медээлерни Куулар САРЫГ-ООЛ белеткээн).

ШАҢНАЛЫ — ТЕЛЕВИЗОР

Чоокта чаа найысылал Кызылга шыырак деткикчилерниң ачызында шыдыраа талазыбиле солун маргылдаа болуп эрткен. Маргылдааның негелдезин ёзугаар аңаа 55 хардан өрү назылыг 12 хоочун ойнакчы киришкен.

Спортчу чиниг демиселдиң түңнелинде 11 салыгдан 9,5-9,5 саннар-биле Хеймер-оол Ондар биле Каң-оол Саян маргылдааны төндүрген. Ындыг-даа болза Бергериң системазын барымдаалап тургаш, кымның хөй сан алганының ажыктыг үлүүн кадыттарга, ийигизи биргизинге 0,75 сан четпейн баргаш.

Бирги черже үнген Кызылдың коммерция-техникум училищезинің директору Хеймер-оол Ондарны 150 мың рубльдиң телевизору-биле шаңнаан. Ийиги черни ээлээн Каң-оол Саянны шаңналы база-ла хоомай эвес — бүдүн хой эзлиниң кырынга шаалдазы кылдыр үжен мың рубльди ап үнген.

Үшкү черни ээлээн Седип Аракчаа шоодай далганны ап үнер аргалыг болган.

Акшаландырыышкын айтырыны берге бо нарын үеде деткикчилер болуп шыдаан ТР-ниң Дээди Совединге, хоорайның күш-культура болгаш спорт комитединге, республиканың шыдыраа федерациязынга, Кызылдың коммерция-техникум училищезинге хоочун шыдыраачылар өөрүп четтириишкининиң чылыг сөстерин байырлыг хагдыныышкын үезинде илереткеннер.

Маргылдаа соон дарый шак-биле дүрген ойнаарынга спорт мастериге кандидат В. Асатов бодунга 2 минута алгаш, удурланыкчы бүрүзүнге 3 минутаны артыкка бергеш, 16 кижинин аразындан ол шымрак шыдыраачы адын сыкпаан. Ийигизинде — республика чемпиону чораан Матпа Хомушку, үшкүзүнде — үеттүнде ады үнген Седип Аракчаа.

Дүрген ойнаарынга ТР-ниң Дээди Соведининиң Даргазы Каадыр-оол Бичеллей, ТР-ниң улус депутады Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң алдарлыг артизи Хертек Ширин-оол ялепкейлиг киржип, шыдыраачыларнын хей-аъдын көдүрген.

Даңзы САЛЧАК.

Цирк уран чүүлү

ТЫВА ХӨГЖҮМ СОРУК КИИРГЕН

Тыва цирк бөлүү 1941 чылда үндезилеттинип тургустунган. 1946 чылда ынчангы ССРЭ-ниң күрүне цирригиниң кол эргелелиңге тускай бөлүк болуп киргеи. Оон эгелээш бо хүннерге чедир тыва артистер аренага чедиишкининг ойнап, узун орукту эрткен, хөй санныг көрүкчүлерге бодунуң уран чүүлүн бараалгаткан. Бөлүктүң организакчызы болгаш удуртукчузу, ССРЭ-ниң улустуң артизи Владимир Базыр-оолович Оскал-оол болуп турар. Мен бөлүктүң эрткен төөгүзүн эвес, амгы үеде канчаар ажылдап турарын солуннуң номчукчуларынга кысказы-биле таныштырар деп шинтирледи.

БИСТИҢ ЦИРК бөлүү сөөлгү үеде элээн каш парктарны каттыштырган «Вадиби» дээр фирма-биле кады ажылдап турар. Олар ботботтарынга демейлешпес болгаш Европаның аңгы-аңгы чурттарында — Бельгияда, Францияда, Голландияда турар. Парк бүрүү боду тускай эмблема демдектиг, талисман сагыызынныг болуру-биле онзаланыр чорду. Оларның девискээрин югаанчыткан, каастан силбирлээн. Янзы-бүрү өөнүг чараш чечектерни, үнүштерни тараан. Ында улуг-даа, бичии-даа улустуң ойнап хөглээринге, дыштанырынга бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерни кылганын кижи магадаар. Оюн-концерт, дириг амытаннар көөр, эштир, чемненир болгаш өске-даа көрүштүг черлер бар. Дыштанырынга, ойнап хөглээринге магалыг парктарга үгле ол чурттуң чону эвес, дашты-кыдан хөй аалчылар күзелдии-биле кээп турар боор чорду.

Эрткен чылын Голландияның «Флевофор» дээр парыгынга ажылдап чайладывыс. Ооң девискээри далай дуву турган дээр, ону күш-ажылга ынак голландылар курганып, чаагайжыды кылып алган. Ынчангаш парктың эмблема дёмдээ чечек болганы таварылга эвес. Ында изиг чурттарның хөй санныг янзы-бүрү үнүштерин, онзагай чараш бүдүштүг дириг хаваннарны чыып алгаш, өстүрүп турарын чоп сонуургаар. Голландыларның шаандагы амыдыралың көргүскен мүзей база бар. Бо паркка чылдың-на аныяк-тарның шажынчы хөгжүм рок-фестивалы «Флево-Тотал» эртип турар. Бистиң бөлүк орта ойнап, 16 мун көрүкчүге бодунуң тыва цирк уран чүүлүн бараалгаткан.

Бо чылын Бельгияның «Беллевард» парыгынга ажылдап чайладывыс, күзедивис. Ооң девискээри Кызыл хоорайның Культураның болгаш дыштанылганың парыгы хире. Ында янзы-бүрү ойнаар дериг-херекселдер канчаар-даа аажок хөй, чоннуң дыштаныр черлери элбек. Бо паркта дириг амытаннар эмгежок. Жирафтарны, страустарны, антилопаларны, кууларны, шокар ивилерни, алдын-доостарны болгаш өске-даа ан-менги, куштарны моон магадап көрүп болур. Онзагай-ла чараш кылдыган парк болду. Цирк номерлерин, оюн-концерт көргүзер черлерин таарымчалыг кылган.

Солуннуң номчукчулары бо паркка Россия Федерациязының цирк артистериден кымнар ойнап турганын, кандыг номерлерни көргүскенин сонуургап турар деп билип тур мен. Хамыктың мурнунда даштыкы чурттарга барып көргүзер номерлер эн-не шилиттинген, артистериң мергежили бедик болур деп чүве билдингир болгай. Ындыг болганындан орта тыва цирк бөлүүнүң киргени хөйну чугаалап турар.

«Казак-шоу», «Акапулько-шоу» бөлүктери орта ойнап, солун, нарын, аваангыр, мергежили бедик цирк көргүзүглерин күүсеткени көрүкчүлерни хомудатпаан. Бирги шоу тускай тутган манежке ойнап турган, олар долузу-биле цирк номерлерин бараалгаткан. Игнатовтарның бир янзы, элдеп, чиктиг эксцентрикалары, Ж. Макарованың пластиктиг этюдтары, В. Симонованың өөредип алганы инекериниң, Хасанбек Кантемировтуң удуртканы Соңгу Осетияның джигиттериниң көргүзүглери, шынап-ла, көрүштүг-ле. Чүге дээрге артистериң шуптузунуң мергежили бедик, янзы-бүрү конкурстарның лауреаттары болуп турар.

«Акапулько-шоу» дугайында онзалап демдеглээр бодаан мен. Ооң ады Оожум океан ыдыында мексикан хоорайдан укталган. Аңаа чылдын-на улуг шоу көргүзүг байырлалың эрттирип турар. Ооң үндезини улуг бедиктен далай чалыгларынче халыыры болур, орта сугже эн-не мергежилдиг халыыр кижилер киржип келген. Бистиң шоувустуң составынга янзы-бүрү нацияның төлөөлекчилери кирип турган. Американың Каттышкан Штадыидан, Канададан, Украинадан сугже бедиктен халыыр кижилер, Украинаның чемпионнары акробатчылар Р. Жук биле Ю. Мотузенко, чиңге демир кырлап, ооң кырынга танцылаар бистиң бөлүк оларның аразында бар. Состав кончуг шыырак, номерлерин чараш, шын, артисчи езу-биле мергежилдиг көргүзүп турганы-биле бистиң шоу бөлүк өскелерден тергиндеп турган. Ылаңгыя 10, 15, 27 метр бедиктен бассейнде сугже халыыры көрүкчүлерни онза сонуургаткан.

Бистиң тыва цирк бөлүүнүң артистери өскелерден база чыда калбаан. 269 катап даштыкы көрүкчүлер мурнунга ойнадывыс. Олар Бельгиядан, Франциядан келген болур чорду. Чүге дээрге ойнап турган парыгывыс Францияның Лилль, Дюнкерк хоорайларындан ырак эвесте турар. Оон аңгыла аңаа Германиядан, Голландиядан, Испаниядан, Италиядан болгаш өске-даа чурттардан эвээш эвес туристер келир, ойнаарывысты көрүп турдулар. Олар бистиң чиңге демир кырлаарывысты, орта кылыр көргүзүглеривисти дыка сонуургаарлар болган. Ылаңгыя демир кырынга кончуг дүрген маңнажып, танцылап, номерлерни күүсеткенинге, Юрий Оскал-оол тавактарның дүрген ужугуп турарынга дыка-ла таарышкан. Хөөретпейн-даа, мактанмайн-даа тур мен, чогуур деннелге ойнап, бодувустуң артист хүлөөлгевисти багай эвес күүсеткен бис. Цирк өртөөлеринге эвес, парктарга оюн көргүзүп турар элдеп болу берген чоор деп бодай бербеңер. Бо дээрге даштыкы чурттарның артистери-биле кады ажылдажылганың бир чаа хевири-дир. Амдыызында ол ажыктыг, эки талазын көргүзүп турар.

Тыва цирк бөлүүнүң дугайында каш сөс. Бистен дуржулгалыг цирк артистери Тыва Республиканың алдарлыг артистери Ю. Хөвенмей, З. Өнзак, артистер В. Додаштай, А. Товуу чөптүг чылдагааннар-биле чоруй барган. Ынчангаш бисте салгалдар солчулгазы болуп турар.

Чурттуң экономиктиг берге байдалга таварышканы цирк ажыл-агыйынга, цирк уран чүүлүнге болунуң салдарын чедирген. Мал чемнериниң өртек-үнези улгатканы дириг амытаннар-биле номерлер көргүзерин кызырган. Хөй кижи киржинчилиг акробатика көргүзүглерин эвээжеткен, ындыг болганындан коллектив кежигүнү бүрүзүнге чүүк улгаткан, оон өске арга чок болу берген. Бистиң бөлүктүң артистериниң өртүмак назыны 20 хар болуп турар, бо аныяктар бергелерни шыдажып эртер ужурлуг.

Бөлүүвустуң составында Тыва Республиканың алдарлыг артизи Юрий Оскал-оол, ооң уруу Долаана Оскал-оол, оглу Володя Оскал-оол, Аркадий Август-оол, Елена Хертек, мен кирип турар бис. Номерлерге белеткелди Юрий Владимирович Оскал-оол удуртуп, баштап чоруур. Аныяктардан элээн дуржулгалыы Долаана, ооң соонда Володя туруп турар. Аркадий — Фрунзениң хореография училищезин дооскан, чаа келген кижи. Ындыг болганындан мергежил бедидеринче кичээнгейни салып турар. Володяга артисчи мергежилин бедидери, Аркадийге акробатика кылырынга, чүвелер өрү октап, улай каарынга хөй белеткелди кылыры чугула деп саналар мен. Делегей циригинде акробатиканың кажар, дүрген күүседир арганы дыка нарыыдаан, ону хостуг, арыг, артисчи ёзу-биле күүседип өөренип алыры негеттинип турар. Делегей циригинде Кыдаттың артистери эн-не мергежилдиг, мурнуку одурутда чоруп орарлар. Россияның цирк артистери оларның-биле доктаамал чижип, чаржып турар. Бистиң бөлүктүң аныяктары келир үезинге бүзүрелдиг, оларның ойнаар көргүзүглериниң күүселдези делегей деңпелиңге эки черже көдүрлүп үнүп болурунуң арганы бар деп бодап чоруур мен.

Бистиң бөлүкке кадрлар чугула херек апарган. Оны барымдаалаашы, Кызылдың № 1 школазының өөренирчизи (ажылывыс айы-биле чылда 4-5-даа школа солуп, өөренир кижи) тос харлыг оглум Демирни цирк уран чүүлүнге хандыкшыдар соруулганы салдым. Юрий Владимирович ону чиңге демир кырлаар мергежилге өөредип, белеткеп турар. Ол бодуу ортузу хос чолдак демир хоорзалар кырынга болгаш холга элээн нарын мергежилгелер кылырынга белеткелдерни чорудуп эгелээн. Эрткен чайын мээн-биле кады ол Бельгияга чораан кижи. Аңаа турган, делегей чергелиг конкурстарының тилекчилери эн шыырак-элээн аныяк артистериниң ойнап, белеткенин турарын хайгаарап көргени Демирге дыка ажыктыг, өөредиглиг болган. Аныяк артист кижи кандыг белеткелдиг, аян-шинчилиг болурун ол билип алган. Демир номерлерин эки белеткээр дээш дыка кызымак ажылдап турар, келир үеде цирк артизи болу бээринге бүзүреп болур хире.

Маңаа хамаарыштыр мындыг үүлүү демдеглээр бодаан мен. 1969 чылда Кызылга цирк-шапито келгениң утпаан боор силер, ооң соонда келген эвес. Ол дээрге чүгле бичии уругларга эвес, улуг-даа улуска улуг байырлал болган чүве. Тываның уруглары бодунуң черинге ол кайгамчык солун оюн-тоглааны көрбээнинге хомудаар-дыр мен. Ол үеде мен ону көргеш, цирк уран чүүлүн сонуургап, хандыкшыдым. Ам ажыл-чорудулгам ооң-биле сырый холбажы берген. Бир эвес бистиң уругларывыс ону сонуургап көрүп турган чүве болза, ол уран чүүлге сонуургалдыг кижилер эвээш эвес тыпты берген турар ийик.

Тыва цирк бөлүүнүң артистери ам кая барып ойнаарыл, кандыг чогаадыкчы планнаргыл? Ындыг айтырыгны дергул-төрелдерим, эш-өөрүм бо-ла айтыр бээр. Шөлээвис төнерге, декабрь эгезинде Брянск хоорайга ажылдап эгелээр бис. «Кара шивээниң чажыды» деп чаа чылдың шин көргүзүүнге киржир бис. Аңаа чедиишкининг ойнаар дизе, хамыктың мурнунда чогаадыкчы бодалдар, хүн бүрүнүң даржылыг белеткели херек. Белеткелди чогумчалыг эрткеш, даштынызга-даа, чурт иштинге-даа (Россияга) бисти сорук киирер тааланчыг, уяранчыг тыва аллгаларывыска удеттирип алгаш, тыва цирк уран чүүлүвүстү хөй санныг көрүкчүлерге таныштырып, бараалгадырывысты уламчылаар бис.

Борис ХЕРТЕК.

Россияның күрүне цирк компаниязының артизи.

Ава дугайында

ЧЕЛБИИШ-КАДАЙ

Деспи дээрге — тыва чоннуң изиг эъдин өскеш салыр, тараа-далганын челбип урар, манчызын, курудун доңурар, кургадыр дээш бүгү-ле аъш-чем белеткелинге хереглээр бүяныыг чаагай эди, савазы-дыр. Ол саваның ады-биле бир дугаар төрүттүнүп келген дуй уруун, 12 кижиниң улуун — бистиң ававысты ада-иези ынчаарда-ла Деспижек деп чассыда аарак адаан.

Тыва улус уругларын утка-шынарлыг адап чораан. Бистиң ававыс амыдыралга таварыжыр аас-кежикти, өөрүшкүнү, деспи ышкаш, долдур хүлээп ап-даа, база мурнунга таварышкан бергелерни, деспи ышкаш, челбип, арыглап-даа эртип келген. Ооң амыдыралында өскелерге үлегер-чижек болур чүүлдер хөй. Ынчангаш ававыстың эрткен амыдыралын солун арнынга чырыдыксадым.

Деспижек Борбак-ооловна МОНГУШ 1939 чылдың декабрь 5-те Эдегей, Ак чурттуг Ооржактың өг-бүлезинге төрүттүнген. Өг-бүленің улуу болуру улуг харыысалгалыг хүлээлге болганда, ол чажыдан тура, кандыг-даа кадыг-берге ажылга шыдамык, кызымаккай чораан. Кырган-ачавыс, ababыстың ачазы артындала «Политик» деп шолалыг. Ол үе-биле алырга, кончуг делгем бодалдыг кижи чораан боорга, чоп ону хүндүлеп, чүгле ынчаар адаар турган. Политик кыргана-ачавыс ферма эргелекчилеп, хову бригадирлеп, почтачылап ажылдап чораан хиреде, улуг уруун чүгле эге школа доостуруп алгаш, оон ынай өөретээн. Оон өске уруглары шупту эртем-билиглиг, артында-ла улуг эргелиг бухалтерлер колдаан болгай. Ол үеде хөй-ле араттар дайын соонда берге чылдарда уругларын өөретпейн баргылаан. Авам өөренир бодаан изиг күзелин чугаалаарга, авамны кээргээр мен. Ол мынчаар сактып чугаалаар: «Кады хой кадарып, ойнап өскен эштерим Казак-оол — бухгалтер, Ольга — башкы. Оон-даа өске улуг-биче эш-өөр өөренирингe белеткенип эгелээн. Ачам суг мени черле чорутпас болду. Өөреникчилер аъттангаш чоруптарга, соондан элээн ыракка чедир, баалык артындан маңнап-маңнап, ыглап көрүп туруп калган мен».

Сөөлүнде авам эштериниң чыдып калза-даа, эге школаны доозуп алган. Эртем чедип албаан-даа болза, бистиң ababыс үжүк-бижикке-даа шыырак, уругдар кижизидилгезинге онзагай аргалыг чораан кижи чүве. Авам тудуг, ногаа ажылдарынга ажылдап, почтачылап база «Тыва даг-дугу» комбинатка душка дежурныйлап дээш, күрүнеиниң ажы-аңгы ажылдарынга ажылдап чораан, пенсияже үнген.

Ababыс аргыыр, даараар, эр, хереэжен-даа улустуң кылыптар-ла ажылын дески кылыр. Ооң ababы кыргана-ababыс Бичит Булуңмаевна суурнуң чонунга буянныг турган. Ол ширтек сырыыр, тыва тонну, идикти, бөрттү шынарлыг даараар чораан. Демир суугуну безин боду кылып аар болгаш эр улусту кайгаткан кадай дижир.

Авам, ачам сес уруглуг болгуже чедир кады чурттап чораан болганда, аныяк чаш үелерин аас-кежиктиг чурттап эрткен. 18 харлыг хып дээн чалыы үезинде ынак кижизи-биле ег-бүле тудуп чурттааш, 34 харлыында авам дулгуяктың ажыг салым-чолун көөр ужурга таварышкан. Бистиң ачавыс оюн-баштак, меге-шыырак, амыдыралчы чораан. Аныяанда аар ararash чок апарган. Боду бүдүн өскүс чораан кижи. Ачамның чонунга хүндүткелдии, дузааргаа, экниргээ уттундурбас. Кандыгдаа берге таварылгада ол баштактанып, хүлүмзүрүп, долгандыр турар кижилериниң сагыш-сеткилин чырыдып, өөртүп чораан. Ооң аажы-чанын дөзеп артары биске күзенчиг болбайн канчаар. Ону улус Карбы дивес Кара-Ашак деп шолалаар чораан. Ийи-ле чылдың дүргүзүнде бакка бак ылажыр дээн ышкаш, авам долу өскүс болгаш дулгуяк арткан. Ажыг-шүжүт, өлүмчидим көрүп чорбаан кижиге хенертен шупту дузалакчыларын чидирери, аяс хүн чаныы душкени-биле дөмей-ле!

Авамның ам арты-мурнундан хайгаараар, ажыктыг сүме кадар ада-иези-даа чок, ырак рейстен келгеш, думчуу шүүнейнип удуп чылар бичии чаштарын эргеледип, бажын санай чассыдып кээр ынак эжи-даа чок артканы ол. Ам канчаар? «Чудуруун чудук алдынче сугар эвес». чурттаар, бергелер-биле демисежир апаар. Чамдык че кижилериң амыдыралы дескиаагай оргаш-ла, ажы-төлүн аштадыр, самдарартыр каггаш, ашактарын кады арагалаар эш кылгаш, түренги чуртталга көрүп чоруурун пат кайгаар-дыр мен. Чамдык иелер бичии-ле бергелерге таварышкаш уярап, муңгарап, салдынып, арагалап, улчуп чоруурун база демдеглевес арга чок.

Эх, хереэженнер кандыг үүле-салымга таварышпас дээр! Чуртталга дээрге эгезинден төнчүзүнге чедир демисел деп бодаар мен. Аңаа тиилээр талант, туруш херек. Кижи бүрүзү бодунуу-биле тиилеп чорзун, үүле тиилезин, бергеге бастырбазын деп күзээр ийик мен.

Мээн бир өөреникчиниң ababы чаңгыс оолду уруглар бажыңындан азырап алгаш, аштадыр, түредир каапкаш, арагалап чоруп бээр. «Оглуң кичээл үзер, хирлиг, ном чок кээр» — деп чугаалаарымга, чаш оглун бурууудыр, дедир уруглар бажыңынче дужаапсымза суг дээр. Ол оолга ёзулуг не болбаан, хомуданчыны чүү дээр!

Дулгуяк боон артарда, авам артында-ла ашаа чок болган соонда 18 хонгаш, хеймер кыс уруун божуп алган. Ону ачазының адынга дүүштүруп, Кара деп адап алган. Ол хеймери безин ам оолдуг болган, эмчи эртемни доозуп турар. Ababыс кыштың соогунда чаасказан арткаш (ачавыс январь 22-де чок болган), кыштың узун дүнелеринде турып, уруун курганган, одун салып турган, чеже хире карак чажын төкпээн дээр!

Сес ажы-төлүүнүң улуу — 10 класс, хеймери — өлчаш. Ажыг-шүжүгүнүң аарбергезинге туттургаш, авам уруг-дарыын түретпес дээш кызыпкан. Кожазыда адаезиниң бажыныңга чеде бээрге, база эзизиргей, соок, карангы ышкаш сагындырар. Ийи бажың аразында улуг кажаалар хозап, мал-маган сыыган, төнүп эгелээн. Олла 70 чылдар төнчүзүнден эгелеп, өштүг ышкаш, хуулда мал азыраарын күрүне деткивес болганда, дем чок, сууржук амыдыралга мал азыраары база бергедээн.

Ооң мурнунда Ээр-Теректен инектээри безин биске солун ажыл турган болза, ам инектеп халчып турар улус ховартаан. Кызымаа, шудургузу-биле бистиң ababыс 6 кысты, ийи оолду өскүссүретпейн өстүрүп кижизидип, эртем-билиглиг кижилер кылып каан, өглеп-баштап, амыдыралывысты үглап берген. Ababыстың үлегерин эдерип, бис, ооң уруглары, кандыгдаа бергеге аштырбас ужурлуг бис. Ababыстың база күрүнеиниң ачызында ол үеде күрүнеиниң берип келген пенсия, пособие, стипендия база долу эвес күрүне хандырылгазы деп дуазының ачызында бис аштап, түреп деп чүве көрбээн бис. Чүгле ababыс чок болганындан сеткиливис чартыы өскүссүргей чораанын миниир апаар.

Ада чок деп чүвени өйлеп-өйлеп бодап кээрге, уяранчыгла. Адалар, дириг чорааш уругларынар өскүссүретпенер!

Ажыг-шүжүүнге ындыг турган боор, ababыс ховар үелерде бичии арага ижиптер. А чамдык улус ол арага ишпеске, харам, бак деп кыжырып-даа турду ыйнаан. Мээн сактырым — бистиң чоок төрелдериис байырлалдарда бажыңывыс арты-мурну-биле четтинчипкеш арагалап эртип турар-даа чүве болгай. А авам хөөкүй чаш уруун тудуп алган соңгадан көрүп, боданып тургулаар. Ындыг суг үеде та чүү бодап турган чүве. Бичии арага ижипкен үелериниде авам кадыы баксырап, чаржап тырта бээр, азы чок апарган адаезиниң бажыңының эргининге чыдып алгаш ыглаар, салдына бээр, ындыг үелер кымга-даа таваржып болур болгай. А бис ababыска чөлеңгиш, даянгыыш болуп турган бис. Амгы үеде авамның оолдарының уруглары ооң сеткилин өөртүп, ажылагыйынга дузалажып, малмаганын кадаржып турар. Оларның саны ам безин 15. Авамның күдээлери, дунмалары ооң адын ойзуп, боду чок-даа черинге Челбиишкадай деп хүндүлеп адаар. **Ажы-төлдүг болуру не кижиге кажан-даа, кандыгдаа берге үеде аартык болбас.**

«Кижи кадык-ла чорза, чурттагада чүүү-даа эрте бээр» — деп, авам чугаалаар. Ол өскүстерин өстүрүп чорааш, кандыг аарыг-аржыкты, кадыг-бергени көрбээн дээр. Бичизинде улуг улустуң «кижи болбас» деп турганы кадыы багай дунмавыс ам Кызылда кассирлеп ажылдап чоруур, өглүг-баштыг, кыс уруглуг. Ол база авамның аас-кежин-дир.

Бистиң ававыстың төккен дери халас барбаан. Ие кижиниң аас-кежии — ажы-төлүнде. Авам ону бодап, экти бедик, хөрээ хостуг, хертеш сыны-даа хевээр, тааланчыг ыыткыр каткызы-даа чидиг. Чалданыш чок тура-соруктуг деп чүве оон-на көскү.

Ол ийи оолдуг болгай. Улуг оглу механик эртемниг, милиция органында ажылдап чоруур, а бичии оглу ам Кызылда политехниктиг институттуң доозукчузу, тудуг инженери болур. Хөй кижиниң аразында кандыг-даа кижи бар болур дээри шын. Бир онзагай күүл болза авамның ортун уруу, агроном, дээди эртемниг. Бо бойдустан чаяаган улуг энергиялыг болганындан, улус чонунга ачы-буянны чедирип, эмнеп база турар. Аарып турда, дунмамны эмчиледип, көрдүрүп турган оон өскерлип, сегий бергенин караам-биле көргеш, ёзулуг бойдус хуулгаазыны-дыр деп үвеге бодум бүзүредим.

Улуг, биче-даа болза, эртемниг болурга, кандыг-даа кижиге чуртталга чиик болур. Чамдык улус, ам рынок үезинде эртемнин херээ чок, чүгле мал соондан кылаштап чорза ажырбас деп бодалдыг апарганын башкы кижи болганымда эскерип турар мен. Мал азыраары кижи бүрүзүнүң херээ-дир, ийе. Ынчалза-даа кандыг-даа ажылга черле эртемнерниң үнезинин херек апаар. Авалар, ону билип, бергелерге алдырбайн, уругларывыс өөредип, кижизидип алыылынар.

Римма ООРЖАК.

Башкы.

Сукпак суур.

ХУУРАКТЫҢ АДЫН ТЫПСЫР

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУНДА Арыскан суурнуң Культура бажыңынга делегейни дескиндир ойнаан В. Б. Оскал-оолдуң цирк бөлүүнүң билдингир артизи, Тываның шыырак дээн шүүлүкчүлериниң бирээзи Алексей Хуурактың адын бо чылдың декабрь 18-те байырлыг байдалга тыпсыр.

Культура бажыңынга ачыдуза чедирилгениниң марафону база болур. Аңаа Улуг-Хем кожуунуң чурттакчылары болгаш Кызылда чурттап, ажылдап чоруур Улуг-Хем чурттуг удуртукчулар Сергей Киров, Каадыр-оол Бичеллей, Байыр Саяны, Владимир Хемер-оол, Александр Даржай, Эрес Байыны болгаш өскелерин-даа чалаан.

Көлөө суурга болур байырдалды белик деннелге эрттирер дээш районуң культура килдизи хемчеглерни ап эгелээн.

(Бистиң корр.).

КУЛЬТУРА ТЕМАЗЫНГА

УФА. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Башкортостан Республиканың найысылалынга национал культура каттыжыышкыннарының ийги чыыжы боон эрткен. Ол чыышка Башкортостанга аңгы-аңгы национаддарның аразынга харылаа-холбаалары канчаар боттандырып чоруларының болгаш ол республикада чурттап турар янзы-бүрү сөөкизы кижилериниң культуразын сайыразыры-биле холбашкан айтырыгларының дугайын сайгарып көргеш.

Ол чыышты национал культураларның «Найыраа» дээр республика төвү эрттиргеи. Ынчаарга ук төптө башкир, орус, чуваш, немец, латыш, еврей улустарының болгаш өске-даа национаддарның культура эге-ажыктарын камгалаан хей-ниитизи он сес организация каттышкан.

ХАБАРОВСК. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Петр Ильич Чайковскийниң хөгжүм чогаалдарындан турган концерт эрткен дыштаныр хүнде улуг сонуургалды болдурган. Оку орус улустуң ол улуг композиторунга хандыкшыладыгларын каттыжыышкыны болган край филармониязын организастап эрттирген. Залдарын бирээзинге Чайковскийлерниң өг-бүленинің дугайында чуруктарлыг делегелгени база организастаан.

Культура одаглары

ЧЫЛЫГ-ЛА БОЛЗА...

Кышын хар чаап, соок кежээлээн. Кыштың чыккылама соогу черлерде культура одагларының ажылдакчыларынга улуг шылгалданы таварыштырган. Кайы-ла культура албан черлери кышка баш удур ыяк белеткеник алган болдур, чылыг-ла болза, кандыг-даа культура ажылдарын чорударга таарымчалыг, кижилерниң сагыш-сеткили сергек, олар культура одагларынга болгулаан кежээлерден, ужуражылгалардан, номчулга конференцияларыдан, оюн-тоглаадан чыдып калбастар. Кайда культура одаа соок болза, ынаар баар кижилер ховар болур.

Кышка культура одагларының канчаар белеткенгенин Улуг-Хем кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Илья Алексеевич МОХОВТАН сонуургадывыс.

— Республикада Улуг-Хем кожуун эң улуг черлериг бирээзи, Бисте 33 культура албан чери бар. Оларның кышка белеткели аңгы-аңгы. Кожуунуң Шагаан-Арыгда, өндээ черлерде Арыг-Үзүүнүң, Торгалыгның культура бажыныары база Ишкин-Хем, Хайыракан, Шагаан-Арыг библиотекалары кышка баш удур белеткенген болгаш септелгези кыдыныр, будуттуун, чугайлаттыгнан. Ынчалза-даа Чодураа, Арыг-Бажы өндээ культура бажыныары кышка кошкак белеткенген. Чамдык черлерде оттулар үүлдер, хөмүр дүжүрүгүн. Ынчалза-даа кышка четпес белеткелдиг культура одагларынга дузалажыр хемчеглерни ап эгелээн бис—деп, ол тайылбырлан чугаалады.

Кожуунуң культура одаглары ажыл чок када турар. Олар шыдаар шаа-биле рынок негелдезиниң чурумун ёзугаар орулгалыг ажылдаар дээш чамдык хемчеглерни ап чоруткан. Олар 70 мың ажыг-чурттакчыларга 800 хире янзы-бүрү көргүзүүлерни кылган. Часкы, чайгы, күскү ажылдар үезинде кожуунуң культура одагларының агитбригадалары өртектиг концерттерни белеткээш, чонга бараалгаткан. Библиотека ажылдакчылары көжер номнар саңын чурттакчыларга чедирген. Культура ажылдакчыларының бүгү кылган ажылдарын түүнеп бижээн ажыы чок боор. Культура ажылдакчылары боттарының кол хүлээлгелерин эрестиг күүсеткен деп болур.

Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң төвү Хайыраканда Дмитрий Дамба-Даржаа аттыг Культура бажынынга чеде бээривске, культура одааның директору Людмила Байыр-оол, уран үүл удуртукчузу Михаил Челбир-оол, методист Николай Чонданов олар ажылдаан турлар. Төвек ооллардың үүлгединиден библиотека өрттенип калган. Өртең чыт культура одаан дола берген. Номнар өртээ улгадып, тывылбас үеде улуг каражага таварышкан улус чорду. Ажылдакчылар боттары будук, чугай тыпкаш, мунне септен алган. Ынчалза-даа Культура бажыныың дээвиринден чайын чазс чаарга, дамдылаар, оозу хевээр. Одалга системазы совхозтуң төп одалгазындан чылыгны ап турар. Ынчалза-даа хөлезини кедергей аар. Ол ышкаш хөгжүм херектелери шуут чок. Орулгалыг ажылдаар дээрге ук ажыл-агый машинатехника-биле хандырбас.

Кожуунуң культура килдизи ук культура одаан септээр ажылдары хөй болганындан хүлээп албаан. Ынчалза-даа акша-шалыныг культура килдизи төлеп турар. Аныяктар амгы үениң чугула аппаратуразын негеп турар. Ону тываны амгы үеле болдунмас айтырыг болуп артпышаан. Культура одаа чылыын чылыг. Орулгалыг ажылдаар дээш культура одааның ажылдакчылары тускай хемчеглерни ап турар.

Арыг-Үзүү суурнуң ийи каът өдээ Культура бажынынга база четтивис. Одалга системазы совхоз-биле чангыс черде болгаш чылыы хөлчок. Культура бажынының директору Юрий Маадыр-оол, уран үүл удуртукчузу Владимир Очур-оол, методист Светлана Дамдын-оол, библиотекарь Галина Тарапай олар демнежип турган, оон-моон будук, чугай аймаан тыпкаш, спорт залын болгаш өске-даа өрээлдерни будун, чугайлап алган. Хөмүрүң шаа-биле 50 тоннаны дүжүрген, ынчалза-даа ам-даа 100 тонна хөмүр херек. Ийиги каттың өрээлдериниң көзенектериниң шилдери бузук, культура килдизи шилди тып бээр болган. ону манаавышаан. Ол ышкаш кинемеханиктер Орлан биле Руслана Бюрбюлериниң кино үндүрер черин шагда-ла кышка удур белеткеп алганы өөрүнүг.

Кажан бис оларга чеде бергенивисте, Культура бажынының «Дамырак» агитбригадазы Иштии-Хемниң Кара-Чыраага тараажыларга солун концерттиг аалдап чораан келген болдулар. Дүжүт ажаалдазынга бирги черни алгаш, аът болгаш 20 мың рубль, ийиги черни алган молдурга болгаш 15 мың рубль-биле шаңнаткан тиилекчилерге тураскааткан ыры, шүлүк, кожан-биле аян туруп байыр чедиргенин хөөреп чугаалдылар. Ол ышкаш ол чер чурттуг, культура ажылынга хоочуну, ыраажы, хөгжүмчү Чодураа Байыр-оолга тураскааткан «Ашкан хүннүң хаязы» деп улуг байырлал кежээзин база организастаан. Ол кежээге кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Мария Дамчай Культура бажынынга Чодураа Байыр-оолдуң алын тыпсып дугайында кожуун чагыргазының шинтпирин дыңнаткан. Оон ангыда өдээ суурнуң эмчизи, шүлүкчү Октябрь Түн-оолдуң 50 харлааны база чаа номунуң үнгени-биле культура одааның ажылдакчылары байыр чедирип, белек-селээн тывыскан. Культура бажынының ажылдакчылары рыноктуң негелдези-биле орулгалыг ажылдаар сорулга-биле тускай хемчеглерни ап эгелээн. Оларның кышка белеткели черле багай эвес, ам үгле кызымаккай ажылдаары арткан.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының культура килдизи бо кышты янзы-бүрү культура ажылдарынын, чаа чогаадыкчы хемчеглерни ап турган база соңгулдаларга уткуштур боттуг ажылдарын чорударын планнап алган ажылдап чоруп турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧАА ГАРАЖ

Улус ажыл-агыйының кандыг-даа адырларында кышкы үеде машина-техниказы камгалалдыг, чылыг бажың-гаражтарлыг болурун күзевес бүдүрүлге, организация кайда боор.

Эң ылаңгыя республиканың хереглекчилер кооперациязының районнарда иштиледдериге кыштың чыккылама соогунда техниктиг ажылдакчыларынга, машинатехниказынга чылыг гаражтыг болуру эргежок чугула.

Көдээниң ажыл-ишчилериниг янзы-бүрү хереглел барааннарын өй-шаанда чедирери техниканың белениниң шугумунга турарындан дыка улуг хамаарылгалыг-ла болгай. Ынчангаш бо талазы-биле Тыва Республиканың хереглекчилер иштиледдери чедимчелиг ажылдарны кылып турар. Мооң бир тодаргай херечизи—Бии-Хем кожуунуң Аржаан суурда ажылчын кооперациязы бодунуң автомашиналарын тургузар чаа гаражтың тудуун доосканы, ажыгалга киреесин.

Гаражка Ю автомашина турар, ажыктыг иелу 230 дөрбелчин метр. Смета ёзугаар өртек-үнези 24 миллион рубльге дең. Гаражтың иштинде септелге чорудар аңгы өрээл болгаш артык кезектер шыгжап кадагалаар шыгжамырны кады тудуп килгэн.

Бистиң бо ирын үеэнисте тудуг материалы болган ону тып, садып алыр акша-хөреңги берге деп чүве биляингир. Ындыг болза-даа бо бичин ажылчын кооперациязы машиналарын чылыг черге тургузар, механик, чолаачыларга таарымчалыг бөлүүнүн кылганы ол.

Гаражтың тудуун конуг кыска хуусаада тудуп доосканы. Мындыг гаражтың тудуун кылырының хуусазы норма ёзугаар сес ай, а херек кырында ону 6 ай иштинде бүдүрген. Ону бо чылдың июль айда эгелээн ноябрьда кылып доосканы ол.

Тудугну эгезинден төнчүүгүне чедир Степан Киноянның бригадазының хежигүннери организастап, хей-ыт кирип, ажыга сонуургалын көдүрүп келген.

Кажан гараж тудуу доозулганда оон байырлалдыг ажыдыышкынында тудугжуларга ажылчын кооперациянның ажылдакчылары, эң ылаңгыя автомашина башкарар чолаачылар, септекчилер өөрүшкүзүн илереткен. Чолаачылар мооң мурнунда ышкаш даштыгаа хонган соок машиналар изидер чоруктан алырылган.

Какпак САТ.

ЧҮГЕ ЧАШТЫП ЫНАКШЫЫР БИС

Харыдаавыс быжыккандан
Харлыг кыштар каш-даа эрти.
Чудек чүве кылган-даа дег,
Чүге чаштып ынакшыыр бис?

Оорлар дег карацгыда,
Ол-бо черге болчажырга,
Оол, кыстың ынакшылы
Окта черле таарышпас-тыр.

Каяа-даа бол, дуйму бээр бис,
Карааа көскү чонуус-ла,
Дөмей черле көрүп каштың,
Тереллеркге сөгээн боор-дур.

Арыг, шынчы ынакшылы
Арат чонга алгатпышаан,
Амыдырал тутсувуса,
Ажырбас-даа ышкаш-тыр-ла.

Сергей ШААЛЫ.

УЖУРАЖЫЛГА-ХУРАЛ

Барыын-Хемчик кожуунуң девискээринде чурттап, ажылдап чоруур репрессияга таварышкан хамаатылардың болгаш оларның ажыт-өлдериниң, чоок төрелдериниң киржилгези-биле сактыышкын-ужуражылга хуралын эрттирген. Аңаа политиктиг репрессияга таварышкан хамаатыларның 32 төлөөзи олурушкан. Репрессияның хилинчектиг үүлезин чүүктеп эрттирген К. К.-Х. Эмер-Сарыг, С. Ш. Серин-оол, В. Б. Даңзы база ужуражылга хуралыга киришкен.

Хуралды улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң даргазы С. К. Күжүгет ажыткаш, чыыланнарга дыңнадыг кылыры-биле районда политиктиг репрессияга таварышканнарны агартыр талазы-биле комиссияның даргазы О. Б. Монгушка сөс берген. Ол бодунуң дыңнадынга район девискээринден репрессияга таварышкан хамаатыларның адын адап, ам-даа илереттинмээн хамаатыларны дилеп тывары-биле кандыг ажылдар чорудуп турарын, таваржып турар бергедээшкиннерин чугаалаан.

Репрессия үезинде хамаатыларны тудуп хорудааш, канчаар байысаап, байысаалга протоколдарынга кандыг аргалар-биле ат салдырып ап турганынын, төрелдерни, ада-иезиуурун «контрлар» дээш ажы-төлүн школага өөретпейн турганының дириг херечилери репрессияга таваржып чораан К. К.-Х. Эмер-Сарыг, С. Ш. Серин-оол, В. Б. Даңзы олар тодаргайы-биле сактып чугаалааннар.

Ужуражылга-хуралдың сөлүнде эзт комбинадының болгаш сүт заводунуң ажылчыннары чыылганнарга боттарының аъш-чем продуктуларын саткан, районнуң Культура ордузунуң бот-тывынгыр артистери солун программалыг концертти көргүскен.

Карн ИРГИТ.

ЧАА ХЛЕБ БЫЖЫРАР ЧЕР

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурунга дүүн улуг байырлал болган. Ук черде Василий Куулар удурткан ажылчын кооперациязының ажылчыннары, харыысалгалыг ажылдакчылар база суурнуң чурттакчылары чаа туттунган, ажыттынган хлеб быжырар черниң ажыдыышкын байырлалынга киржири-биле чыглып келген.

Чурттакчы чонга таарымчалыг болуру-биле ында хлеб садар садыгны база ажыткан. Байырлыг ажыдыышкынга Тыва Республиканың улус депуталы, роспотребсоюзтуң баштаар черниң даргазы Х. Д. Монгуш, ажылчын кооперацияның даргазы В. Б. Куулар болгаш өскелер-даа суурнуң чурттакчыларынга байыр чедирип, чүве чугаалааннар.

Бистиң корр.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Декабрь 2, эрги сан-биле 18, четверг. Юпитер сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, даг олуттуг, кызылзымаар чыаан хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Бо хүн келин айтырып, куда-дой кылыр, мал-матан кижиге бээр, чер ажылы кылыр, аңнаар-меңнээр-даа бол, а ырак-узак ёорукче аъттанза бодамчалыг чоруур, хөөржүдүлге болгаш хонук эрттирбезе эки.

Декабрь 3, эрги сан-биле 19, пятница, Венера сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, ыяш олуттуг, сарыг аът хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы хирелиг хүн. Бо хүн чиик ажылдар, өг-бүле ажылдарын кылып, ырак-узак аъттанза эки хүн. Ынчалза-даа кудадой, хонук эрттирбес, мөчээн кижи ажаавас болгаш малмаган садып саарбас хүн.

Декабрь 4, эрги сан-биле 20, суббота, Сатурн сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, салгын олуттуг, сарыгзымаар хой хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эң эки хүн-дүр. Бо хүн амыдырал-биле холбаалыг чүү-даа кылза кончуг эки, а садыг-саарыгга эң эки хүн-дүр.

Декабрь 5, эрги сан-биле 21, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, от олуттуг, ак мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Куда-дой эрттирбес, кыс айтырбас, а өске чүү-даа кылып, бүдүрүп болур эки хүн-дүр.

Декабрь 6, эрги сан-биле 22, понедельник, Ай сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, довурак олуттуг, аксымаар даргаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Бо хүн кижи ажаавас, хонук эрттирбес, куда-дой кылбас, келин айтырбас, ырак-узак оруктарже аъттанмас. Ниитизи-биле бодамчалыг болза, артык эвес.

Декабрь 7, эрги сан-биле 24, вторник, Марс сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, демир олуттуг, кара ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн-дүр. Бөгүн чүү-даа кылып, чорук чогудуп болур силер.

Декабрь 8, эрги сан-биле 25, среда, Меркурий сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, октаргай олуттуг каразымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, эки хүн-дүр. Ажыл-үүле-биле холбаалыг чүү-даа кылып болур силер.

Декабрь 9, эрги сан-биле 26, четверг. Юпитер сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, суг олуттуг, көк куске хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бөгүн аргалыг болза, ырак-узак оруктарга бодамчалыг чорза эки, мал садып, ориаваза эки, а өске чүү-даа кылза бүдүргүр эки хүн.

Декабрь 10, эрги сан-биле 27, пятница Венера сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, даг олуттуг, көксүмээр инек хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, эки хүн. Бөгүн алышкылар деңге өгленмес хүн, а өске чүү-даа кылза эки хүн-дүр. Кижи ажаар, хонук эрттирер, ырак-узак аян-чоруктар кылыр эки хүн.

Декабрь 11, эрги сан-биле 28, суббота, Сатурн сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, ыяш олуттуг, кызыл пар хүнү. Эр мага-боттуг өөрүшкү-маңнайы арай хирелиг хүн. Кижи ажаавас, хонук кыысып болбас. Келин айтырып, куда-дой кылбас хүн-дүр, а ырак оруктарже аъттаныр, өске үүле-хереги бүдүрүп болур.

Декабрь 12, эрги сан-биле 29, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, салгын олуттуг, кызылзымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы хирелиг хүн.

Уруг-дарыт айтырып, өглевес, хонук эрттирбес, мал сатпас, садыг-саарылга кылбас хүн.

Декабрь 13, эрги сан-биле 30 бүдүүзүнүн хүнү, понедельник, Ай сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, от олуттуг, сарыг улу хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Бо хүн кадайланмас, куда-дой эрттирбес хүн, а өске кандыг-даа үүле-хереги бүдүрүп болур, эки хүн.

Декабрь 14, эрги сан-биле 1, он бирги айның эге хүнү, вторник, Марс сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, довурак олуттуг, сарыгзымаар чылан хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Чаа бажың тудар, өг өглээр, ырак-узак аъттаныр, садыглаар, чер ажылы кылыр, чеверлөөр эргиир, мөчээннер ажаар, хонук эрттирип, куда-дой кылыр эки хүн, а чүгле мал сатпас хүн.

Декабрь 15, эрги сан-биле 2, среда, Меркурий сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, демир олуттуг, ак аът хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Амыдырал-биле холбаалыг чүү-даа бүдүрүп болур, эки хүн-дүр.

Декабрь 16, эрги сан-биле 3, четверг, Юпитер сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, октаргай олуттуг, аксымаар хой хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эң эки хүн-дүр. Ырак-узак оруктарже аъттаныр, кылыр чүүлдерни кылып алырынче далажыңар.

Декабрь 17, эрги сан-биле 4, пятница, Венера сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, суг олуттуг, кара мечи хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг база-ла эки хүн-дүр. Бо хүн чүү-даа бүдүрүп, кылып болур, а чүгле кижилер-биле маргыжып, хорадажып болбас.

Декабрь 18, эрги сан-биле 5, суббота, Сатурн сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, даг олуттуг, каразымаар даргаа хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Бөгүн чүгле кижи ажаавас, а өске чүү-даа бүдүрүп, кылып болур, эки хүн-дүр.

Мадон МОНГУШ тургускан.

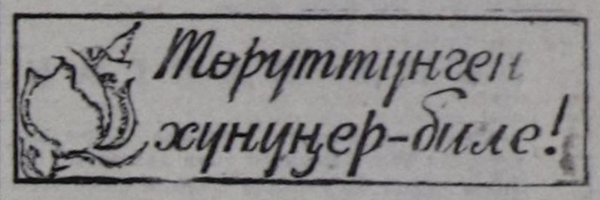

Кызыл районнуң Кунгуртуг школазында ажылдап турар хүндүлүг угбавыс **САГААЧЫ Саяна Андреевнага** база дуңмавыс **САГААЧЫ Славага** төрүттүнген хүнүңе таварыштыр сеткилиивис ханызыдан изиг байыр чедирип, кадыкшылды болгаш аас-кежиин, узун назы назыларын күзеп тур бис.

Кызылдан ынак угбазы дуңмазынга, Олег, Доржу, Маша.

◆ ◆ ◆

Хандагайтыда чурттап турар бистиң акывыс, даайывыс, ачавыс болгаш кырган-ачавыс **Монгуш Байыр Маасовичниң** барык бүгү амыдырал-чуртталгазы мал ажылынга тураскааттынган деп болур. Ол үр үениң иштинде мал ажылының талазы-биле кол специалист боор, кызымаккай ажылдап келген. Ол бо хүннерде төрүттүнген хүнүн демдеглеп турар. Ынчангаш ачавыстың болгаш акывыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа быжыг кадыкшылды, ажылкжи бүдүүгүр боор, аравыска ам-даа үр чылдарда омакхөглүг, аас-кежиктиг чурттаарын күзээривисти илередип тур бис.

Уруглары, дуңмалары болгаш уругларының уруглары.

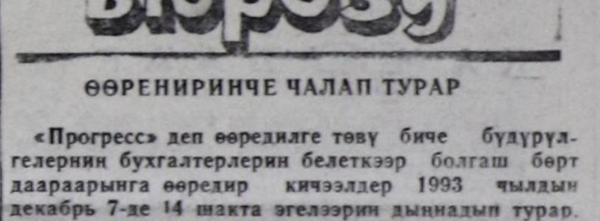

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУРАР

«Прогресс» деп өөредилге төвү биче бүдүрүлгелернин бухгалтерлерин белеткээр болгаш бөрт даараарынга **өөредир кичээлдер 1993 чылдын декабрь 7-де 14 шакта эгелээрин дыңнадып турар.**

Өөредилге төвүнүн адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 35, артында эжикбиле кирер, 5-ки каът.

КУР-НУҢ БАРААННАРЫ

Бистиң бүдүрүлгевис Кыдат Улус Республикага кылып үндүрген дараазында бараанналарны мөөнүбиле болгаш үүрмектеп-даа садып турар:

— эр улустуң хөм хол-хаптары — 6000 рубль;

— уругларның аргыглыг костюмнери — 7000 рубль (26-30 размерлиг);

—2 кассеттиг стереомагнитофоннар—130,0 рубль;

— ЛД-40 люминиценттилиг ртутьтуг лампалар — 1000 рубль (1-зи-ле).

АЖЫЛ ҮЕЗИНДЕ ДОЛГААР ТЕЛЕФОН № 2-41-54.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистерни төлептин-биле өстүрүп, кижизидип каан эргим ачавыс Иван Куруович Артынаның хенертен мөчээни-биле холбаштыр бистиң кажыылдал-хараадалывыс т ы кады үлежип, ону сөөлгү орукче үдежип, орнукшуларына улуу-биле дузалаан «Тере-Хөл» совхозтуң директорузынга болгаш суурнуң өске-даа коллективтеринге, төрелдерге, эш-өөрге болгаш кожаларга четтирип, черге чедир мөгейип турарывысты дыңнадып тур бис.

Уруглары, күдээлери, кеңээттери.

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Салчак Херелович Канданның чок апарганы-биле холбаштыр биске кажыылдалын илередип, ону сөөлгү орукче үдээринге дузалашкан коллективтерге — Тыва Республиканың Дээли Совединиң Президиумунга, Чоннун социал камгалал яамызынга, Көдээ ажыл-агый яамызынга, Кушажылдың болгаш дайынның хоочуннарының республика чөвүделинге, Бай-Тайга кожуун, Кызыл-Даг суму чагыргаларынга, тус-тус эш-өөрге, төрелдерге четтиргенивисти сеткилдиг ханызындан илередип тур бис.

С. Х. Канданның уруглары, төрелдери.

КИНО

ДЕКАБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чалгыгаар зайы-биле» 10.00, 12.20, 14.40, 17.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Сөөлгү бойокаут» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Селгүүстээр дээнде селгүүстээр, адар дээнде адар-ла» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ээремчигей дузаа» 13.00 шакта; «Джокер» 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ынакшылдан өлүм» 9.30, 13.50, 18.30 шактарда; «Ортун назынын өөрүшкүзү» 12.10 шакта.

ХООЧУННАР ЧЫГЛЫР

Тыва Республиканың культура болгаш уран үүл ажылдакчыларының хоочуннары-биле ужуражылга кежээзи бо чылдың декабрь 25-те Улусчу чогаадылга бажыңынга болуп өртер. Аңаа киржири-биле Бай-Тайга кожуун чагыргазының культура киллизинин эргелекчизи, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Борис Чамбыт, ТР-нин культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюн, ТР-нин улустун хөөмейжизи Николай Монгуш, культура ажылынын хоочуннары, композиторлар Кара-Кат Ооржак, Мерген-Херел Монгуш, Илья Мохов, ыраажы Татьяна Сат болгаш өске-даа кижилер киржир.

Ол ышкаш республиканың культура ажылдакчыларының киржилгези-биле Улусчу чогаадылга бажыңынга рынок үезинде канчаар ажылдаарының талазы-биле төгерик столду база организастап эрттирер. Түүнелинде культура ажылдакчыларының хоочуннарының киржилгези-биле улуг концерт база болур.

Бистиң корр.

КӨВҮРҮГ

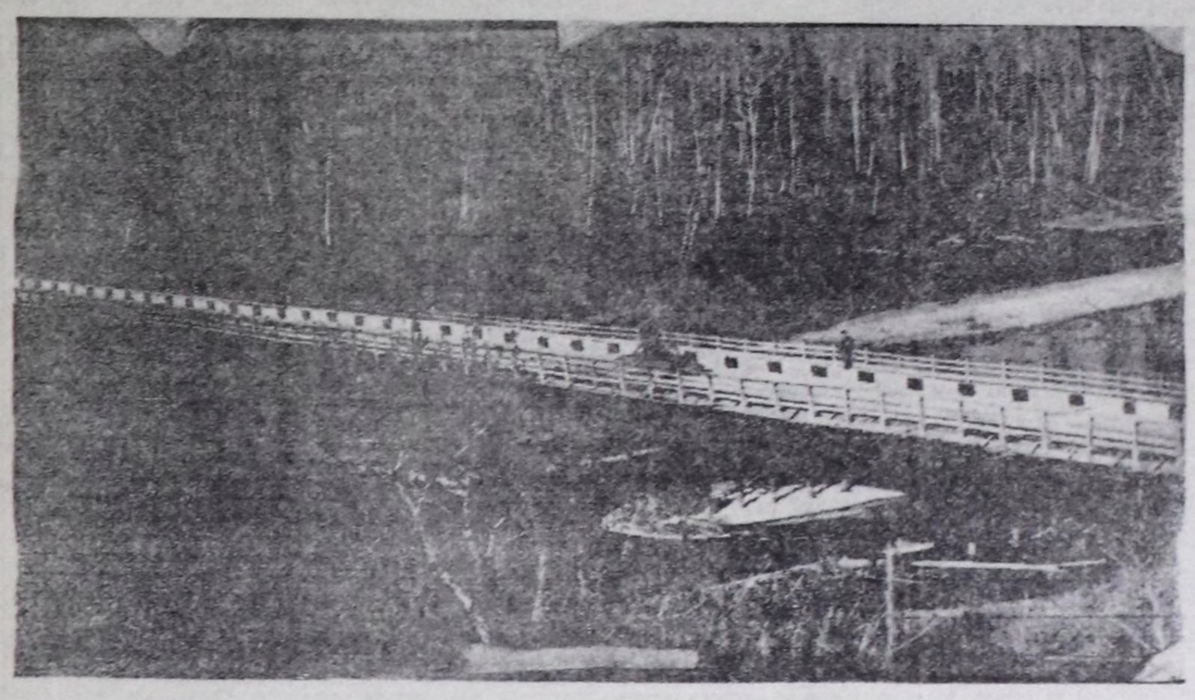

Хемнер кежир көвүрүглер кандыг-даа боор. Кызаа хемнериң сугларын кежер дээн улус чоон чудукту салып каар. Чамдык хемнерде көвүрүглер оон-даа чиңге ыяштан кылдынган болур. Кадыр-каскак хемнерни кежер черлерде ыйлыңайып турар, коргунчуг ыяштар бар. Ону кежерде хемде үнген ыяш будуунда түттүнүп ап болур.

Көвүрүглер янзы-бүрү. Улуг суглуг хемнерде демир-бетон көвүрүглер турупкан. Аар чүүктүг машиналар одап эртер. Кунгуртугда болгаш Кара-Хөлде Кошкар-оол көвүрүглери дээр ыяш кежиглер барын улус билир. Хемнерге ыяштан ылган көвүрүглерни кылырынче улуг кичээнгейни ол удуртукчу салып чораан-дыр. Ынчангаш ол ынчаар алдаржаан.

Улуг-Хемни кешкен ийи көвүрүгну кым-даа утпас. Хемчик хемниң суурларының дужунда быжыг болгаш чараш кежиглер бар.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлче кежер черде тутканы Хемчик хемниң көвүрүү. Ону ыяштан кылган. Чагыларының адаан сут дувунче киир бетоннан каан. Быжыг, изегелдиг. Чайын хемнер үеролей бээрге-даа, ол үрелбес. Шевергин кылган бо ыяш көвүрүг хемни база кадстап турар.

Охемчик ОНДАРНЫН тырттырган чуруу.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАПАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчылары), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура үүлү өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 228.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганыг, медээлерниң костут өөрүүн камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттингеен.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саныары болгаш өске-даа ыңнадыгларын даап авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуту, бажың № 1.